

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

VII міжнародна наукова конференція
**“Україна і Велике князівство Литовське
в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні,
міжнаціональні та соціокультурні відносини
в загальноєвропейському вимірі»**

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
20–23 жовтня 2021р.

**ПРОГРАМА
та
ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ**

Київ - 2021

УДК 930

VII Міжнародна наукова конференція “Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі». Кам’янець-Подільський, 20–23 жовтня 2021 р. Програма та тези доповідей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2021. – 100 с.

ISBN 978-966-02-9713-5

У виданні вміщено тези доповідей VII Міжнародної наукової конференції “Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі”, організованою спільно Інститутом історії України НАН України та Кам’янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка.

Розраховано на фахівців з історії України та Великого князівства Литовського, викладачів, аспірантів і студентів історичних факультетів.

УДК 930

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 30 вересня 2021 р.)*

ISBN 978-966-02-9713-5

© Інститут історії України
НАН України, 2021
© Кам’янець-Подільський
Національний університет
імені Івана Огієнка, 2021

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Валерій Смолій академік НАН України (директор Інституту історії України НАН України)

Сергій Копилов д.і.н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Володимир Дубінський к.і.н., доц. (перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Анатолій Глушковецький к.і.н., доц. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Олександр Комарніцький к.і.н., доц. (заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Валерій Степанков д.і.н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університету імені Івана Огієнка)

Анатолій Філінюк д.і.н. проф. (Кам'янець-Подільський національний університету імені Івана Огієнка)

Олександр Юга к.і.н, (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Андрій Блануца к.і.н., с.н.с. (Інститут історії України НАН України)

Дмитро Ващук к.і.н, с.н.с. (Інститут історії України НАН України)

Борис Черкас д.і.н., пров.н.с. (Інститут історії України НАН України)

ПРОГРАМА

20 жовтня 2021 р.

Головний корпус Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, ауд. 208

10.30–11.00 Реєстрація учасників конференції

11.00–11.20 Урочисте відкриття конференції

Вітальне слово до учасників конференції:

Валерій Смолій, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор
Сергій Копилов, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор

11.45–12.45 Засідання 1

Модератор: Дмитро Ващук

11.45–12.00 **Аляксандр Краўцэвіч** (Гродно-Варшава)

Галіцка-Валынська дзяржава і Літва ў другой палове 13 ст.

12.00–12.15 **Андрій Федорук, Оксана Драгомирецька** (Чернівці)

Синьоводська перемога (1362 р.) та інші битви з татарами в руських землях у 60-х роках XIV ст.

12.15–12.30 **Борис Черкас** (Київ)

Україна і Голубська війна 1422 р.

12.30–12.45 **Дискусія**

12.45 – 13.00 Перерва з кавою

13.00–14.15 Засідання 2

Модератор: Борис Черкас

13.00–13.15 **Ритис Йонайтис, Ирма Каплунайте** (Вільнюс)

Могильник в Вільнюсе на ул. Бокшто. Проблематика погребального обряду в Литве в 13–15 вв.

13.15–13.30 **Віталій Василенко** (Дніпро)

“Литовський фактор” у Куликовській битві 1380 р. крізь призму сучасних історіографічних міфів

13.30–13.45 **Гордієнко Дмитро** (Київ)

Митрополит Ісидор та князь Олелько. До питання про сприйняття Флорентійської унії в Києві

13.45–14.00 **Роман Івашко** (Львів)

Значення застав села Товсте 1427 та 1444 рр. у політиці Гедиміновичів та Ягеллонів

14.00–14.15 **Дискусія**

14.15–15.00 Обід

15.00–16.30 Засідання 3

Модератор: Петро Кулаковський

15.00–15.15 **Глеб Бераставий** (Мінськ)

Обласні привілеї XV–XVIII ст. – чи лише тільки «законодавство»? Спроба окреслення проблеми

15.15–15.30 **Віктор Атаманенко** (Острог)

Західнополіські описово-статистичні джерела середини XVI ст.

15.30–15.45 **Андрій Блануца** (Київ)

270-та книги Литовської метрики. 56-та книга судових справ (1569–1572 рр.)

15.45–16.00 **Дмитро Ващук** (Київ)

57-а книга судових справ Литовської Метрики: джерелознавчий аналіз матеріалів

16.00–16.30 **Дискусія**

16.30–17.00 Перерва з кавою

17.00–18.30 Засідання 4

Модератор: Валерій Степанков

17.00–17.15 **Андрій Гурбик** (Київ)

Диференціація понять «звичаю» і «права» в контексті діяльності громадських судів на українських землях в XVI–XVII ст.

17.15–17.30 **Валентин Константинов** (Кишинів)

Молдавия во время Хотинской битвы 1621 года. 400 лет со дня Хотинской битвы

17.30–17.45 **Аліна Колтаченко** (Мінськ)

Крытыка замежнай адукацыі магнатаў Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XVI – першай палове XVIII ст.

17.45–18.00 **Людміла Іванова** (Мінськ)

Шкрутыння ў актавых кнігах Мінскага гродскага суда Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі першай паловы XVII стагоддзя

18.00–18.30 **Дыскусія**

18.45 Вечеря

21 жовтня 2021 р.

Головний корпус Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, ауд. 208

9.00–10.00 Сніданок

10.00–11.45 Засідання 5

Модератор: Валентин Константинов

10.00–10.15 **Михайло Журба, Віктор Доценко** (Київ)

Вплив рішень Замойського собору на формування європейської ментальності в українців та білорусів Речі Посполитої: історіографія проблеми

10.15–10.30 **Павел Булаты** (Мінськ)

Паўстанне казакоў С. Налівайкі на старонках успамінаў Ф. Еўлашоўскага

10.30–10.45 **Акаш Крішан** (Київ)

Нащадки Ольгердовичів на українських теренах: до історії князівського роду Сангушків-Ковельських на Волині

10.45–11.00 **Генадзь Семянчук** (Гродно), **Павел Падкарытаў** (Таллінн)

Радавод князёў Дольскіх (XVI–XVII стст.)

11.00–11.15 **Валерій Ластовський** (Київ)

Постать Остафія Дашковича в історичній пам'яті: трансформація образу

11.15–11.45 **Дыскусія**

11.45 – 12.15 Перерва з кавою

12.15–14.00 Засідання 6

Модератор: Анатолій Філінюк

12.15–12.30 **Володимир Мороз** (Львів)

Козаки і прізвище «Козак» на Закарпатті у XVII–XVIII століттях: між війною, політикою і пошуками кращої долі

- 12.30–12.45 **Валерій Степанков** (Ка'янець-Подільський)
«Канцелярський діаріуш» Януша Радзивила як джерело дослідження внутрішньополітичного становища України у листопаді 1651 – січні 1652 рр.
- 12.45–13.00 **Олександр Юга** (Кам'янець-Подільський)
“Українська проблема” у політичній свідомості владної верхівки Великого князівства Литовського (1648 – перша половина 1649 р.)
- 13.00–13.15 **Володимир Газін** (Кам'янець-Подільський)
«Литовська карта» в імперському пасьянсі московського царського двору
- 13.15–14.00 **Дискусія**

14.00–14.45 Обід

14.45–16.30 Засідання 7

Модератор: Володимир Газін

- 14.45–15.00 **Сергій Калуцький** (Кам'янець-Подільський)
Представники білоруського шляхетства у подіях Української революції XVII ст.: науковий доробок В'ячеслава Липинського
- 15.00–15.15 **Павло Хоменко** (Київ)
Російсько-польські відносини періоду 1748–1795 рр. в оцінці зарубіжних істориків
- 15.15–15.30 **Анатолій Філінюк** (Кам'янець-Подільський)
Мемуари Соломеї Регіни Русецької де Пільштин «Відлуння світу» як джерело вивчення історії України XVIII ст.
- 15.30–15.45 **Олена Кужельна** (Шостка)
«Мати велику пересторогу та встановлювати застави»: боротьба з інфекційними хворобами та життя карантинних заходів на території Малоросії та Великого князівства Литовського у XVIII сторіччі
- 15.45–16.30 **Дискусія**
- 16.30–17.00 Підведення підсумків конференції**
- 17.00–19.00 Екскурсія Старим Кам'янцем**

19.00. Вечеря

22 жовтня 2021 р.

8.00–9.00 Сніданок

9.00–16.00 Екскурсійна програма

17.00–18.00 Презентація наукових та науково-популярних видань, пов'язаних із історією Великого князівства Литовського

18.00 Святкова вечеря

23 жовтня 2021 р.

Від'їзд учасників конференції

Зміст

1. Атаманенко Віктор (Острог) Західнополіські описово-статистичні джерела середини XVI ст.	12
2. Бєраставий Глєб (Мінськ) Обласні привілеї XV–XVIII ст. – чи лише тільки «законодавство»? Спроба окреслення проблеми	17
3. Блануца Андрій (Київ) 270-та книги Литовської метрики. 56-та книга судових справ (1569–1572 рр.).....	20
4. Булаты Павел (Мінськ) Паўстанне казакоў С. Налівайкі на старонках успамінаў Ф. Еўлашоўскага	22
5. Василенко Віталій (Дніпро) “Литовський фактор” у Куликовській битві 1380 р. крізь призму сучасних історіографічних міфів	24
6. Ващук Дмитро (Київ) 57-а книга судових справ Литовської Метрики: джерелознавчий аналіз матеріалів	28
7. Газін Володимир (Кам’янець-Подільський) «Литовська карта» в імперському пасьянсі московського царського двору	29
8. Гордієнко Дмитро (Київ) Митрополит Исидор та князь Омелько. До питання про сприйняття Флорентійської унії в Києві	31
9. Гурбик Андрій (Київ) Диференціація понять «звичаю» і «права» в контексті діяльності громадських судів на українських землях в XVI–XVII ст.	33
10. Журба Михайло, Доценко Віктор (Київ) Вплив рішень Замойського собору на формування європейської менталь- ності в українців та білорусів Речі Посполитої: історіографія проблеми	36
11. Іванова Людміла (Мінськ) Шкрудыння ў актавых кнігах Мінскага гродскага суда Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі першай паловы XVII стагоддзя	42
12. Івашко Роман (Львів) Значення застав села Товсте 1427 та 1444 рр. у політиці Гедиміновичів та Ягеллонів.....	44
13. Йонайтис Ритис, Каплунайте Ирма (Вільнюс) Могильник в Вільнюсе на ул. Бокшто. Проблематика погребального обряду в Литве в 13–15 вв.	45

14. Калуцький Сергій (Кам'янець-Подільський)	
Представники білоруського шляхетства у подіях Української революції XVII ст.: науковий доробок В'ячеслава Липинського.....	47
15. Колтаченко Аліна (Мінськ)	
Крытыка замежнай адукацыі магнатаў Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XVI – першай палове XVIII ст.....	49
16. Константинов Валентин (Кишинів)	
Молдавия во время Хотинской битвы 1621 года. 400 лет со дня Хотинской битвы.....	51
17. Краўцэвіч Аляксандр (Гродно-Варшава)	
Галіцка-Валынская дзяржава і Літва ў другой палове 13 ст.	53
18. Крішан Акаш (Київ)	
Нашадки Ольгердовичів на українських теренах: до історії князівського роду Сангушків-Ковельських на Волині.....	55
19. Кужельна Олена (Шостка)	
«Мати велику пересторогу та встановлювати застави»: боротьба з інфекційними хворобами та життя карантинних заходів на території Малоросії та Великого князівства Литовського у XVIII сторіччі	58
20. Кулаковський Петро (Острог)	
«Старосвітскість» і «новосвітскість» у листуванні кн. В.-К. Острозького з литовським гетьманом К. Радзивіллою	61
21. Ластовський Валерій (Київ)	
Постать Остафія Дашковича в історичній пам'яті: трансформація образу.....	70
22. Мороз Володимир (Львів)	
Козаки і прізвище «Козак» на Закарпатті у XVII–XVIII століттях: між війною, політикою і пошуками кращої долі.....	73
23. Семянчук Генадзь (Гродно), Павел Падкарытаў (Таллінн)	
Радавод князёў Дольскіх (XVI–XVII стст.)	79
24. Степанков Валерій (Ка'янець-Подільський)	
«Канцелярський діаріуш» Януша Радзивіла як джерело дослідження внутрішньополітичного становища України у листопаді 1651 – січні 1652 рр.	81
25. Федорук Андрій, Драгомирецька Оксана (Чернівці)	
Синьоводська перемога (1362 р.) та інші битви з татарами в руських землях у 60-х роках XIV ст.	86
26. Філінюк Анатолій (Ка'янець-Подільський)	
Мемуари Соломеї Регіни Русецької де Пільштин «Відлуння світу» як джерело вивчення історії України XVIII ст.	88

27. Хоменко Павло (Київ) Російсько-польські відносини періоду 1748–1795 рр. в оцінці зарубіжних істориків.....	90
28. Черкас Борис (Київ) Україна і Голубська війна 1422 р.	93
29. Юга Олександр (Кам'янець-Подільський) “Українська проблема” у політичній свідомості владної верхівки Великого князівства Литовського (1648 – перша половина 1649 р.)	95
30. Сергій Панишко (Луцьк) Археологічні дослідження середньовічного Литовежа.....	98

ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА СЕРЕДИНИ XVI ст.

ВІКТОР АТАМАНЕНКО
Острог

Полісся прийнято розглядати як архаїчний регіон, в якому зберігалися давні форми та способи організації соціального та господарського життя. Значною мірою це відповідає дійсності. Але новації пробивали собі шлях в різних регіонах такої значної території, як Полісся. Ці регіони відрізняються природними особливостями настільки суттєвими, що без їх врахування неможливий більш-менш об'єктивний їх розгляд. О. Яблоновський стосовно Полісся наголошувалися на його цілком відмінних від решти Волинського воєводства природно-географічних умовах, на підставі чого робив спробу районування регіону. Джерелами проведення дослідження для нього були в першу чергу податкові документи – поборові реєстри 1570–80-х рр. Вони для адміністративно позаволинських територій Полісся не збереглися. Для Полісся пінського також виділяли два помітно відмінні терени, локалізовані стосовно р. Піна, де її правобережжя (заріччя) було властиво поліським. Тут проявилися такі самі тенденції, а саме – поява, розвиток і поширення нових тенденцій первісно в західній частині. Такими новаціями були аграрні перетворення та урбанізаційні процеси. Очевидно, що усталитися і стати помітними вони на теренах Полісся не могли.

Одним з найголовніших чинників, який послідовно визначав зміну аграрного устрою, яка тривала протягом XVI ст., а на Волині почала запроваджуватися в життя ще в його середині і саме на території Західного Полісся. Устрій попереднього часу не вимагав реєстрації продукції і, відтак, не існувало відповідної документації. І тільки запровадження і розвиток фільваркової системи привели до необхідності обліку кількості виробленої та реалізованої сільськогосподарської продукції. Вважають, що для білоруських земель впровадження волочної поміри відобразило та узаконило щонайменше піввікову практику організації шляхетських маєтків. Правда, необхідно зазначити, що на початок XVI ст. припадає і

перша, а згодом – ще кілька, спроба запровадження уніфікації землекористування у державних маєтностях. Такими були отримані в різний час Боною значні латифундії, розташовані в тому числі й на території Західного полісся. Це – Пінське, Кобринське та Ковельське староства. До них географічно примикали приватні латифундії кн. Гольшанських, Острозьких, Сангушків, Четвертинських та Чорторійських. В складі Польщі перебували дві західнополіські королівщини – Любомльське та Ратненське староства.

Для вивчення соціально-економічної проблематики на теренах Західного Полісся середини XVI ст. чи не найінформативнішими є документи описово-статистичного характеру. В сукупності таких джерел вирішальне значення для дослідження проблеми мають податкова документація, описи маєтків (інвентарі та дільчі акти), а для державних володінь – і люстрації. Широко використовуються дослідниками саме документи державного податкового обліку – поборові реєстри та тарифи подимного. Але достатньо широко вони є представленими в структурі джерельної бази соціально-економічної історії Волині та позаволинського Полісся з 60-х рр. XVI ст. Відтак, важливим питанням є місце Західного Полісся для вивчення соціально-економічної історії Волині та України середини XVI ст. Тут можна відзначити два аспекти даної проблеми. По-перше, навряд чи можна суттєво розмежовувати стан розвитку господарських та соціальних структур суміжних (і практично тождних в природно-географічному сенсі) територій. По-друге, терени Західного Полісся були (і значною мірою продовжують залишатися) переважно етнічно українськими, а отже відривати їх від українського історичного процесу не варто. На жаль, вивчення цього регіону щодо досліджуваного періоду як в білоруській, так і в українській історіографіях не можна вважати задовільним.

До середини XVI ст. відносяться ревізії замків 1545 та 1552 рр., ревізія пушч 1559 р., ревізія Пінського та Кльоцького князівств 1552–1555 рр., писцева книга Пінського староства 1561–1566 рр. та ревізія Кобринського староства 1563 р. Крім перших двох, ці документи стосувалися маєтностей, які якийсь час перебували у володінні королеви Бони. Інтенсивне впорядкування описово-статистичної документації стосується і Ковельського староства, яке, як і інші маєтності, перебували у володінні Бони до 1556 р. Для

дослідження як Полісся, так і інших теренів Великого князівства Литовського, важлива інформація міститься також в ревізії пуш та звіриних переходів 1559 р.

Хронологічно давнішою є ревізія замків 1545 р., але вона лише частково охоплює поліські території, а саме – Чернеггородську волость, яка перейшла з державної в приватну власність. Її характеристика не може вважатися повною, оскільки перш за все стосувалася повинностей по відношенню до луцького замку. Інформативнішими є документи ревізії Пінського та Кльоцького князівств (староств) 1552–1555 рр. (проведена під керівництвом Станіслава Фальчевського). Вказана вище назва дана публікаторами, але в оригіналі документ названо реєстром – «реєстр помірвання землі на волоки». «Ревізія» містить свідчення про населені пункти, церковні, міщанські, зем'янські та селянські наділи та умови роздачі землі селянам, міщанам, духовенству, зем'янам тощо. На цей час на території Пінського староства існувало місто та два містечка, 103 сільські поселення. Більшість сіл знаходилася на правому березі р. Піна і мали назву «зарічні». Територія поділялася на 13 вйтівств. Подібна система організації латифундій практично не використовувалася в інших частинах Волині та Полісся. Можна говорити лише про існування вйтівств у Ковельському старостві, але свідчення про це відносяться до пізніших, вже поунійних часів.

На 1561–1566 рр. припала чергова ревізія Пінського староства, пов'язана, очевидно, як і у випадку староства Ковельського 1556 р., з відібранням маєтностей у Бони та подальшим їх реформуванням. Це створює можливості для порівняння становища Пінщини протягом десятиріччя, розгляду перебігу ряду процесів тощо. Передусім текст лист великого князя про проведення в Пінському старостві, як і інших державних володіннях, волочної поміри. Це завдання покладалося на Лавріна Войну. До складу Пінського староства входило на цей час місто, два містечка та вже 105 сіл. Зберігався поділ староства на вйтівства. Їх було вже вісім. Документ характеризується низкою важливих інформативних особливостей. Так, в ньому містяться вказівки на кількість селянської худоби, яка використовувалася для польових робіт (воли та коні). Подібні свідчення дають можливість ґрунтовніше розглядати селянське господарство.

Ревізія Кобринського староства 1563 р. була проведена Дмитром Сапігою. На території староства знаходилося три міста: Кобрин, Добучин (Пружани), Городець. За кількістю сільських поселень Кобринське і Пінське староства також помітно не відрізнялися. Так, у першому на 1563 р. нараховують 98 сіл та 8 дворів. У Кобринському старостві виділялося 6 волостей та існувало 18 війтівств.

Для території Волинського Полісся джерел описово-статистичного характеру такого охоплення не збереглося. Винятком може вважатися інвентар Ковельського староства 1556 р., коли воно було відібране у Бони Жигимонтом-Августом. Він з точки зору інформації соціально-економічного характеру може вважати спрощеним, де сільські поселення охарактеризовані дуже загально, але міста (їх було три – Ковель, Вишва та Миляновичі) описано достатньо детально. Текст інвентаря свідчить про спроби проведення і на території Ковельського староства волочної поміри, що було результатом діяльності адміністрації Бони.

На території Західного Полісся розташовувалися розлогі королівщини Хомської землі, господарський стан яких знайшов відображення в державних ревізійних документах – люстраціях. Найбільш інформативною вважається перша люстрація, яку було проведено у 1564 р. В даному випадку це відноситься до Любомльського та Ратненського староств.

Важливу складову джерельної бази вивчення соціально-економічного розвитку по поліській частині Волинського воєводства становлять поборові реєстри, які збереглися за 1570, 1577, 1583, 1589 рр., а також пізніший тариф подимного 1629 рр. Вони містять свідчення як про державні, так і про приватні володіння. Перший з них певною мірою свідчить про поширення елементів волочної поміри на близьких до Західного Полісся території або в маєтках, належачих особам з досвідом її впровадження. У виняткових випадках до поборових реєстрів Волині потрапляли й окремі володіння, які розташовувалися на території Берестейського воєводства. Йдеться про частину Дубровицької волості. В подальшому подібних випадків у волинських поборових реєстрах не траплялося.

З крупних волинських латифундій від 1569–1570 рр. до нас дійшли первинні поборові реєстри маєтностей Чернечгородок,

Турійськ, Несухойжі. Всі вони належали князеві Р. Сангушку. Їх важливість як історичного джерела полягає, окрім іншого, в тому, що в сумарному реєстрі 1570 р. Р. Сангушко згаданий серед осіб, які не заплатили побору і таким чином є єдиними документами про стан його володінь на час переходу Волині до складу Польщі. Через деякий час ці маєтки опинилися в руках опікунів. У результаті цього було створено інвентарі, які описували, очевидно, всі маєтки Р. Сангушка; але до нашого часу збереглися описи тільки Чернеггородського, Поворського та Карасинського дворів, Береської та Голятинської волостей. Цей інвентар є одним з найдавніших описань приватновласницьких поліських латифундій Волині. Відтак існує можливість порівняння свідчень поборових та доменіальних документів.

Первинний поборовий реєстр Несухойзької волості 1569 р. включає в себе описи замкових сіл (8), духовних маєтків (7) та боярських сіл (3). Первинний поборовий реєстр Турійської волості містить описи замкових (6) та боярських (12) сіл. Чернеггородська волость була на той час єдиним безміським господарсько-адміністративним комплексом серед усіх волинських володінь кн. Р. Сангушка (згодом таким міським центром Чернеггородщини став Романів (Колки)). Окрім самого Чернеггородка в складі волості реєстр називає ще 12 поселень.

Таким чином, можна говорити про те, що зазначені джерела дають можливість проведення дослідження соціально-економічного розвитку Західного Полісся середини XVI ст. Вони є унікальною складовою джерельної бази історії як українських, так і білоруських земель напередодні Люблінської унії. Вони містять різноманітні свідчення, дотичні поліських латифундій, розвитку господарства (панського, посесорського, міського та селянського), урбанізаційних процесів у регіоні, історико-демографічних проблем та може стати основою вивчення цілого ряду спеціальних історичних дисциплін. Коло джерел вивчення соціально-економічної історії Західного Полісся може бути розширене при використанні архівних джерел, які зберігаються в Україні (документи володимирських та луцьких судово-адміністративних установ, міських актових книг), Білорусі (берестейські судово-адміністративні установи), Польщі (скарбова документація), а також в родинних архівах цих країн.

ОБЛАСНІ ПРИВІЛЕЇ XV–XVIII ст. – ЧИ ЛИШЕ ТІЛЬКИ «ЗАКОНОДАВСТВО»? СПРОБА ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ¹

ГЛІБ БІРАСТАВІЙ
Мінськ

Обласні привілеї – акти великих князей литовських та польських королей мешканцям окремих регіонів Великого Князівства Литовського (ВКЛ), що визначали права, прерогативи груп населення, підтвердження старого ладу. Ці акти створювалися принаймні з 1440 року по XVIII ст.

Наприкінці XIX ст. формується парадигма дослідження обласних привілеїв – її можна пов'язати з К. Бестужевим-Рюміним, Ф. Леонтовичем, М. Ясинським та інш., хоча прийнято її було не до кінця (відмінні тези представили М. Любавський, С. Кутшеба тощо). Акти стали розглядати як передусім законодавство, сформувався також тенденція розглядати їх як докази континуїтету права часів Київської Русі, яке потерпало від наступу з боку польського (чи взагалі західного) права та інтелектуального впливу, а згодом і від зазіхань правлячого центру.

Популярність цих трактовок падає, але розуміння привілеїв як законодавства або частини правових систем зберігає вплив.

Наведемо деякі підходи, невикористані чи мало використані в історіографії теми, та можливі приклади, як їх можна застосувати на матеріалі обласних привілеїв.

¹ У тезах частково використано матеріали з нашої доповіді «Персоналіфікація великокняжачкай улады ў першай палове XVI ст. (на прыкладзе абласных прывілеяў Полацкай і Віцебскай земляў)» з конференції «Гісторыя і археалогія Падзвіння» (Інститут історыі Нацыянальнай акадэміі навук Білорусі та Полоцкім дзяржаўным універсітэтам, 20–22 лістапада 2019 року), матеріалі якої знаходзяцца у друку. Див. також блізкія положення: Бераставы Г. Выкарыстанне агульназемскага прывілея Казіміра Ягелончыка 1447 г. у кантэксце практыкі дакументальных пацвярдзэнняў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст. *Архіварыус: зборнік навуковых наведамленняў і артыкулаў*. Мінск: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, 2020, Вып. 17, 112–127.

1. Зовнішня форма рукописів як репрезентація влади. Дослідники питання зазначають, що важливим аспектом у відправленні влади монархом була наочна демонстрація його потужності, престижу та милості шляхом спеціального високоякісного оформлення рукописів. У випадку ж обласних привілеїв бачимо використання пергаменту для створення їх оригіналів, подеколи – спеціального художнього оформлення (привілей Смоленській землі 1505 р.).

2. Обласні привілеї та персоніфікація влади правителя. Західній та Центральній Європі Високого та Пізнього Середньовіччя було відоме ототожнення влади з особою монарха, з причини чого його смерть сприймалася як переривання законного ладу, що має бути відновлений новим правителем. Одним із шляхів такого відновлення вважалося також видання нового акту, що співпадав зі старим, по коронації нового правителя. Одночасно такі співпадіння відомі і обласним привілеям, хоча це й не робилося завжди по смерті попереднього правителя. Володіємо інформацією й про інші випадки такої мотивації. Так, у 1566 р. Сигізмунд II Август зберіг за місцевим мешканцем Яном Бурбою права тримати Гондинську волость Жемайтії на підставі бажання дотримуватись положень жемайтійських обласних привілеїв та не порушувати волі своїх попередників, які також були авторами цих актів. Натрапляємо і на окреслення обласних привілеїв словом «маєстат», первинне значення якого – гідність, потужність монаршої особи.

3. Обласні привілеї та підхід «прагматичної писемності». Одна з основних проблем підходу – вивчення причин вибору письма замість інших способів передачі та зберігання інформації². Своєю чергою, задамо питання, чи обирали в подібних випадках обласні привілеї? Чи обирали акт, якщо його положення перетиналися зі Статутами, загальноземськими привілеями, магдебурзьким правом? Так, один з продажних листів з Полоцька середини XVI ст. згадує, що підводи виконуватимуться за звичаєм та господарськими листами, а не полоцькими обласними привілеями, хоч останні досить чітко регламентували це питання. Інше з питань підходу – вибір мови актів.

² Близькі питання починають реалізовуватись на матеріалі ВКЛ та подібних у соціокультурному плані країн (дослідження А. Адамської, А. Бартошевіч, Дж. Бубала, О. Груші).

4. Перформативний підхід вивчає ритуалізацію людських дій. У близьких нам темах підхід висуває ідею, що влада та піддані могли мати спеціальні способи аби представляти себе один одному, для чого обиралися різні сценарії. На прикладі привілеїв Волині 1501 р. та Полоцькій землі 1511 р. маємо справу зі сполученням прохання про видачу цих актів з практикою «чолобиття» представників землі, з середини XVI ст. подібні прохання представники регіонів приурочують все частіше до часу сейму.

5. Обласні привілеї та політичний міф. Дослідники зазначають, що історичним подіям притаманне повстання на її основі політичних міфів (котрі не треба плутати зі звичайним міфом). Завдання цих міфів – тлумачення пережитого спільнотою історичного досвіду, і це тлумачення відбувається в ненауковий спосіб, адаптованим шляхом, коли потрібне пояснюється зрозумілими конотаціями, розділенням минулого на позитивне та негативне. Політичний міф свідчить про існування власної політичної легітимізації цієї спільноти або намір таку легітимізацію створити. Ці міфи задля свого функціонування мають існувати в пам'яті спільноти, але така пам'ять – це передусім пристосування історії до актуальних потреб, а не бажання зберігати докладність інформації про минуле. Спроби конституювання таких форм пам'яті на базі обласних привілеїв спостерігаємо з середини XV ст. по кінець XVIII ст.

Ми не вичерпуємо тему позаправового значення цих актів та показуємо радше саму можливість їх вивчення не тільки в рамках звиклої парадигми. Втім, ці приклади, можливо, здатні показати, що співвідносити обласні привілеї тільки з поняттями «права», «законодавства» та інш. може бути завчасним.

**270-та КНИГА ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ.
56-та КНИГА СУДОВИХ СПРАВ (1569–1572 рр.)**

АНДРІЙ БЛАНУЦА
Київ

Рукопис 270-ї книги Литовської Метрики. 56-та книга судових справ (далі. – ЛМ 270), який підготовлений до друку, зберігається в Російському державному архіві давніх актів (далі – РДАДА) (Ф. № 389: Литовська Метрика. Оп. 1. Од. зб. 270). У реєстрі С. Пташицького вона помічена під номером 56 із заголовком «От-срочки судебных сроковъ и разныя грамоты къ государственнымъ и земскимъ чинамъ». Транслітерована копія реєстру книги (повної копії цієї книги не було зроблено) знаходиться в Архіві головному актів давніх у Варшаві у такому фонді – F 5. Sumariusz Metryki Litewskiej, t. V. Sygn. 1/5/0/-/5. s. 266–267. Археографічний аналіз книги та філіграней свідчить про те, що ця книга не оригінальна, а була переписна в кінці XVI ст. Підготовка публікації ЛМ 270 здійснювалась спочатку за мікрофільмованою копією РДАДА, а потім остаточно перевірялась з текстом в архіві.

Зовнішні прикмети рукопису. Кришки оправи виступають за блок й вироблені з картону, які обтягнені шкірою темно-коричневого кольору, яка від давності стала світлішою. Краї кришки обтерті, світло-коричневого кольору. Лицева та задня частина кришок без оздоблення. Розмір кришок 32,5x20,5 см. Товщина корінця книги 2,7 см. Колір корінця книги дещо світліший від кольору обкладинки та витертий.

Розмір аркушів – 20x3015 см. Усі аркуші книги склеєно, а в нижній частині корінця зроблено два отвори та скріплено шнурком. Арк. 47 прошнурований червоним шовковим шнурком й скріплений накладною печаткою I Відділення III Департаменту Урядового Сенату з червоного сургучу. До внутрішнього боку верхньої кришки приклеєний аркуш (22x16 см) із заголовком латиною, який зроблений друкарським способом в останній чверті XVIII ст.

Далі йдуть пронумеровані аркуші арабськими цифрами. З них арк. 1–2 об. – реєстр справ польською мовою. Реєстр руською мовою у цій книзі відсутній. Далі йдуть тексти справ ЛМ 270 руською мовою.

Аркуші тексту мають дві пагінації. Перша – літерна під титлами (кирилична, усе – чорн.) починається з тексту книги і продовжується до арк. 47 об. Ця пагінація виконана наприкінці XVI ст., під час перепису книги. Місце розташування пагінації – на верхньому полі в правому куті кожного аркушу. Друга пагінація фактично дублює першу арабським цифрами. Вона розташована трохи вище й правіше від першої й була виконана на у 50-х роках XX ст. у РДАДА: аркуші та їх зворотня сторона («об.», наприклад, 10 об. (зв.)). пронумеровані олівцем. Остання пагінація подвійна. Нею окремо пронумеровані аркуші з реєстрами й аркуші з текстами документів. Місце розміщення цієї пагінації у верхньому правому полі аркуша без позначення зворотів.

Ідентифікацію філіграней здійснено виданням: Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVIII в. Атлас. – Вильнюс, 1967. Філіграні свідчать про те, що папір виготовлено у 1593–1600 роках.

Структура ЛМ 270 така: 1) заголовок до книги-копії останньої чверті XVIII ст. латиною, зроблений друкарським способом; 2) транслітерованій латинським алфавітом реєстр книги цього ж часу (арк. 1–2 зв.); 3) тексти документів руською з їхніми заголовками (арк. 1–49 зв.). На аркушу в середньому 28–31 рядків.

Тексти документів написані виразно, використовувались два типи чорнил: світло коричневе (заголовки документів) та темно коричневе. Всі заголовки зроблені рукою одного писаря. Перша літера (в деяких випадках і друга) завжди виділена і збільшена; подекуди прикрашена орнаментом. На останньому документі (№ 85) у правому нижньому куті зроблено напис:

Mikolay Puzelewsky

Instrygator Wona

Зміст книги. У книзі міститься 34 документів, які хронологічно охоплюють час від 20 лютого 1569 року до 1 червня 1572 року. Переважна більшість документів має повне датування: рік, місяць, день. Лише у документах № 16 та № 25 указано тільки рік, тому датування встановлено за змістом інших документів книги.

Відповідно до сучасних наукових досліджень документи цієї книги класифікуються як джерела публічно-правового та приватно-правового характеру. Типологічно вони поділяються на публічно-правові:

- королівські листи – №№ 2, 3, 15, 19-29

- справа – № 16
- відкладення справи (Limitacya) – № 1, 4-14, 17, 18, 30-34

Принципи публікації. Підготовка тексту книги здійснювалась наступним чином:

1) Відповідно до сучасного правопису текст поділено на речення, абзаци та проставлено пунктуаційні знаки. Кінець аркуша позначено двома вертикальними рисками ||, а кінець стрічки не позначався.

2) Нумерація аркушів відповідає проставленій нумерації працівниками РДАДА у 50-х роках ХХ ст.

3) Проведена заміна тих літер кирилиці, які вийшли з ужитку. Передачу паєрика уніфіковано через курсивну літеру й. Надрядкові літери також передано курсивом. Всі титла розкрито через вписування літер у круглі дужки. Слова, які пропущені або пошкоджені, але читаються з контексту, вписувались у квадратних дужках.

4) Дати позначено арабськими цифрами.

5) На початку кожного документу вказано його порядковий номер та дату.

6) Усі розходження, різночитання та уточнення подаються у посторінкових примітках.

Підготовка книги. Робота по підготовці до друку ЛМ 270 розпочалась у упорядником у 2011 році з набору тексту книги за мікрофільмованою копією, а у 2013 році відбулася звірка текстів з оригіналом.

ЛМ 270 буде корисною історикам, правознавцям, архівістам, генеалогам, документознавцям, мовознавцям, фахівцям з палеографії, джерелознавства, історичної географії, ономастики, дипломатички тощо.

ПАЎСТАННЕ КАЗАКОЎ С. НАЛІВАЙКІ НА СТАРОНКАХ УСПАМІНАЎ Ф. ЕЎЛАШОЎСКАГА

ПАВЕЛ БУЛАТЫ

Мінск

У пісьмовай культуры «Гістарычныя запіскі» Фёдара Еўлашоўскага (1546–1616) займаюць выключнае месца як адзін з

першых значных помнікаў мемуарнага жанру літаратуры эпохі Рэнэсансу. Успаміны Ф. Еўлашоўскага – лаканічна акрэслены індывідуальны лёс прадстаўніка сярэднезаможнай шляхты Вялікага Княства Літоўскага другой паловы XVI ст. Аўтар быў удзельнікам ці выдавочцам розных гістарычных падзей, аб іх са свайго гледзішча напрыканцы жыцця ён і напісаў ва ўласным дзённіку.

Адна з падзей, у віры якой апынуўся Еўлашоўскі, – паўстанне казакоў і сялян пад правадырствам Севярына Налівайкі (1594–1596 гг.). Агульнае стаўленне аўтара да паўстання адзначыў даследчык Ул. Свяжынскі, але ён пакідае па-за ўвагай дэталі і шэраг акалічнасцей. Цікавасць да апісання падзей паўстання мемуарыстам абумоўлена трыма фактамі:

1) паўстанню Еўлашоўскі ў параўнанні з іншымі падзеямі прысвяціў досыць шмат увагі і месца ва ўспамінах (3 рукапісныя аркушы), з чаго можна зрабіць выснову – гэта жыццёвая падзея для аўтара была важная і яркая;

2) Еўлашоўскі быў непасрэдным удзельнікам падзей, перадаў цікавыя моманты, якія адбываліся далей ад асноўнага тэатра баявых дзеянняў, згадаў таксама падзеі глабальныя;

3) пасля апісання падзей паўстання Еўлашоўскі на старонках мемуараў «замаўчаў» на цэлых 7 год, аднавіўшы запісы толькі з 1602 г. Чым абумоўлена маўчанне – загадка, адказ на якую мы паспрабуем даць.

Прааналізаваўшы ўспаміны Еўлашоўскага з эпізодамі часоў паўстання Налівайкі, можам адзначыць наступныя факты, якія маюць даследчую цікавасць:

1) пачатак паўстання, ход на пачатковым этапе, рабункі ў Луцку, патрабаванне выкупу, асабістая помста правадыра паўстанцаў шляхціцу Каліноўскаму, які павесіў бацьку Налівайкі;

2) апісанне баявых падзей пад Копылем, які знаходзіўся па шляху паўстанцаў (імі быў заняты Слуцк), але ўбаку ад асноўнага тэатра баявых дзеянняў. У Капылі знаходзіўся і сам Еўлашоўскі, быў сведкам збору там літоўскага войска і прадстаўнікоў знаці;

3) персаналія. У мемуарах згадваюцца і даюцца характарыстыкі ўдзельнікам падзей паўстання з двух бакоў: С. Налівайка, палкоўнік Марцінка, князь Радзівіл, рэчыцкі стараста Буйвід і інш. Згадвае мемуарыст і сваіх сяброў, якія ўдзельнічалі, а адзін з іх (Анікей Уніхоўскі) нават загінуў падчас паўстання;

4) ацэнкі назіральніка. Апісваючы падзеі, Еўлашоўскі, натуральна, выказваў сваё стаўленне да іх, расстаўляў суб'ектыўныя, але тыповыя для прадстаўніка шляхецкага саслоўя, акцэнтны. Калі абагульніць ацэнку мемуарыста, то яна атрымлівацца дваякая (у нечым – аб'ектыўная): з аднаго боку ён спачувае казакам і высока цэніць якасці паўстанцаў (выказвае «рыцарскае» стаўленне), з іншага боку, ён шчыра захапляецца перамогамі войск Вялікага Княства Літоўскага над казакамі.

Што датычыцца загадкі «маўчання» аўтара пасля паўстання, то, на нашу думку, гэта звязана з міралюбівай свядомасцю аўтара – чалавека эпохі Рэнэсансу. Яму цяжка было ўспрымаць вайну (асабліва ўнутраную), ён не бачыў сэнсу ў кровапраліцці. Гэта стаўленне і светапогляд аўтара сфармаваліся яшчэ падчас Лівонскай вайны, удзельнікам якой быў Еўлашоўскі ў 1564 г. (паводле даследчыка В. Таранеўскага), з гадамі гэтыя якасці толькі ўзмацніліся ў свядомасці. Пра вайну мемуарыст казаў так: «... тые войны, а якою ж teraz упатруе, мало потребные, бовем же и Речи Посполитой не веле тэ войны приносили».

“ЛИТОВСЬКИЙ ФАКТОР” У КУЛИКОВСЬКІЙ БИТВІ 1380 р. КРИЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ МІФІВ

ВИТАЛІЙ ВАСИЛЕНКО

Дніпро

Куликовська битва, безумовно, належить до найбільш міфологізованих подій середньовічної історії Східної Європи. Цим вона завдячує насамперед російським історикам, втім, за активної співучасті й польських, і деяких вітчизняних дослідників. Я обмежуся заувагами щодо “литовського фактору” в цих подіях: участі в битві в складі московських військ представників правлячої у ВКЛ династії, союзу з Мамаєм литовського вел. князя Йогайли і впливу битви на внутрішнє та міжнародне становище Литви.

Звернутися до цього мене змусило двотомне дослідження А. Журавеля “Аки молния в день дождя”, присвячене її численним

аспектам. Цей фаховий історик – не інкорпорований до академічного середовища – висловив низку цікавих спостережень і дотепних здогадів (облишаю сумнівні історіософські зауваги). Однак вражає контраст ступенів його обізнаності в “литовському” та “великоруському” історичному матеріалі. Поза курйозом із “винайденням” нового Гедиміновича – “Сигізмунда Вітовтовича”, більша увага до історії ВКЛ переконала б автора в хибності спроби датувати Куликовську битву 1379 р. Адже 29 вересня цього року у Тракаї Йогайла і Кястутіс уклали з гросмейстером Вінріхом фон Кніпроді 10-річне перемир’я між володіннями Кястутіса та Лівонією: це робить абсолютно неможливим перебування Ольгердовича 3 тижнями раніше в радіусі денного переходу від місця битви.

При всій оригінальності, дана праця містить більшість стереотипів російської (нерідко дорадянської) історіографії щодо згаданої проблематики, зокрема, уявлення про загрозу розпаду ВКЛ і переходу його руських земель до Москви наприкінці правління Альгірдаса, претензії Андрія Ольгердовича на верховну владу та хиткість позицій Йогайли перед 1380 р. Очевидно, доки тривала згода вел. князя з Кястутісом, виступи старших братів не були для нього серйозною загрозою; імовірно, саме Йогайла ініціював дані конфлікти (як і в 1390-х рр. разом із Витаутасом в акціях проти обласних князів). Якби Ольгердович вважав власні позиції у ВКЛ вразливими, навряд чи б він наважився на далеку небезпечну виправу на схід.

Свого часу І. Греков зробив стрижневим елементом власної концепції тогочасної історії Східної Європи тезу про існування в правлячих колах і “Великого княжіння Владимирського”, і ВКЛ т. зв. “общерусской” програми, що передбачала об’єднання всіх земель Давньої Русі. Гадаю, вона базується на хибних уявленнях щодо намірів правителів Литви стосовно великоруських князівств. Більшу вагу для них мали інші напрями зовнішньої політики: боротьба з Орденем, змагання за галицько-волинську спадщину і експансія на південному сході. М. Грушевський, а за ним А. Пресняков звернули увагу на те, що ВКЛ здійснило свої найзначніші територіальні здобутки саме тоді, коли орденська загроза відволікала його основні сили; в цих умовах увага північно-східному напрямку приділялася за “залишковим” принципом.

Втім, А. Журавель цілком поділяє погляди Грекова, доводячи, що весь час, зокрема і в добу Куликовської битви, головною метою політики Дмитра московського лишалася не боротьба з Ордою, а протистояння Литві заради об'єднання Русі. Більше того, дослідник доводить побутування в цей час ідеї “царства Руського” як втілення вищезгаданої програми. При цьому слід віддати належне його власному визнанню, що, на відміну від антитатарських акцій, експансія Москви на захід навряд чи знайшла б широку підтримку навіть у великоруських землях.

Трактування автором старших Ольгердовичів – Андрія та Дмитра – як слухняних знарядь здійснення гаданої програми московського правителя вельми сумнівне, а надто, якщо вірити у вищезгадані амбіції Андрія. Такий їхній образ різко контрастує з постатями інших політичних втікачів з роду Гедиміна: і Витаутас, і Швітрігайла розглядали держави, де знаходили прихисток, у якості тимчасових союзників, власне – засобів досягнення власних цілей (природно, сприймаючись тамтешньою владою так само).

На жаль, А. Журавелем практично обійдене увагою питання щодо причин неучасті військ ВКЛ у битві. За даними “Літописної повісті”, Йогайла і Мамай домовилися: “*стати им у реке у Оке на Семень день*” (1 вересня); проте битва відбулася 8 вересня на Верхньому Дону. За даними того ж джерела, литовські сили “*не поспеша бо на срок за малым за едино днище или менши*”; дізнавшись ж про поразку Мамаєва, “*литва с Ягайлом побегоша назад со многою скоростию, никим же гоними*”. За версією “Сказання про Мамаєве побоїще”, правитель ВКЛ, дійшовши до Одоєва (трохи більше 100 км від місця битви) і дізнавшись про численність московського війська, “*пребысть ту оттоле неподвижым*”.

На підставі наведених звісток прийнято вважати, що Йогайла чомусь не з'єднався вчасно з Мамаєм в умовленому місці і тому не взяв участі в битві. Щодо причин цього висловлено низку здогадів. За А. Пресняковим, тоді вже розпочиналася боротьба Йогайли з Кястутісом. Ст. Смолька припустив, що Йогайла боявся зради своїх підданих-русинів, які не бажали воювати разом із татарами проти Москви. Широку підтримку ця теза отримала за радянської доби (І. Греков, В. Пашуто, Б. Флоря). Втім, уже М. Грушевський

зауважив, що цей погляд “грішить нерозумінням тодішніх руських відносин”. Дійсно, все, що відомо про Йогайлу як особистість, виключає його схильність до будь-яких авантур; тож сам факт цієї виправи на схід засвідчує наявність у розпорядженні вел. князя значних сил, у лояльності яких він був упевнений.

Чи міг Йогайла вагатися стосовно доцільності підтримки ним Мамає? За наявності легітимного претендента – Токтамиша, підтриманого Тимуром, перемога Мамає над Москвою продовжувала б “велику зам’ятню” в Орді, безумовно вигідну ВКЛ; поразка ж робила її результат прогнозованим. До того ж поразка Дмитра московського давала змогу Йогайлі зосередитися на відносинах з Кястутісом та Орденем.

Я продовжую триматися вже висловленого раніше пояснення неучасті Йогайли в битві. Відомо, що до виходу московських військ з Коломни, тобто перед 20 серпня, точилися якісь переговори Дмитра Івановича з Мамаєм. Останній міг сподіватися залагодити конфлікт мирним шляхом і не поспішав з’єднатися зі своїм союзником. Звістки “Літописної повісті” і “Сказання...” можуть бути взаємодоповнюючими: Одоєв знаходиться в 25 км від Оки, тож, правдоподібно, зустріч мала відбутися саме тут. Це пояснює поведінку Йогайли. Вчасно прибувши сюди, він лишався “неподвижим”, очікуючи Мамає; дізнавшись ж згодом про його місцезнаходження, рушив туди, проте запізнився. Важко судити, спричинено це згаяним часом поблизу Одоєва чи неквапливістю подальшого просування. Сумнівно, чи знав Ольгердович про переговори Мамає з Москвою; але вже те, що їхня зустріч не відбулася з провини останнього, могло викликати підозри в обережного вел. князя.

Нарешті, наслідки перемоги московських військ над Мамаєм для ВКЛ та особисто Йогайли схильні гіперболізувати як значна частина російських, так і деякі польські автори. Згідно з цими уявленнями, престижу ВКЛ у руських землях загрожувала катастрофа. За оцінкою А. Журавеля, події 1380 р. настільки зруйнували баланс сил між Литвою і Москвою, що навіть погром Москви Токтамишем двома роками пізніше лише відновив рівновагу між ними. На цій підставі він датує 1383 р. відому з опису архіву Посольського приказу 1626 р. прелімінарну угоду про публічне

хрещення Йогайли, його одруження з дочкою Дмитра московського і визнання зверхності останнього.

В дійсності це могло відбутися лише за часів захоплення Кястутісом верховної влади (приблизно між 1 листопада 1381 та 12 червня 1382 рр.). Перемога ж Йогайли над Кястутісом обгрунтовано розцінюється частиною авторів як його безумовний тріумф, що відбилося і в титулатурі: він почав іменуватися “великим королем” – “*magnus Rex Lyttawye*”, “*grossir Konig czu Littowen*”. Тож його тодішнє підпорядкування вел. князю московському, яке нічим не могло допомогти проти Ордену і Витаутаса, абсолютно виключене.

57-А КНИГА СУДОВИХ СПРАВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ*

ДМИТРО ВАЩУК

Kiїв

57-а Книга судових справ є цінним джерелом для вивчення правової системи як Великого князівства Литовського загалом, так і українських земель зокрема. На сьогоднішній день рукописний варіант Книги зберігається у Російському державному архіві давніх актів (Ф. 389 Литовська Метрика, од. зб. 271). Також в Архіві головному актів давніх (м. Варшава) міститься реєстр документів книги польською мовою (F. 5 Sumariusz Metryki Litewskiej, t. V, sygn. 1/5/0/-/5, str. 196–199). У Реєстрі С. Пташицького вона позначена під номером 57/129 із таким заголовком: “1569–1574. Метрика справ судовых через пана Остафья Воловича за подканцлерства его мсти; преимущественно дела Берестейские и Кобринские. Переписывал Ян Мархач”. Книга не оригінальна, а переписана у 1597 р., про що засвідчує анотація. Підготовка публікації здійснювалась спочатку за мікрофільмованою копією РДАДА, потім остаточно звірялась з текстом в архіві.

У книзі міститься 41 документ за період від грудня 1569 до лютого 1574 рр. Переважна більшість має повне датування. Водночас у документі № 7 дата відсутня повністю, а у № 28

заначено тільки рік. Датування встановлено за змістом документів. Усі акти в книзі розподілені у хронологічному порядку.

Згідно із сучасними науковими дослідженнями документи цієї книги класифікуються як джерела судочинства публічно-правового характеру. Типологічно вони поділяються на:

- 1) Вирок – 12 од. (№ 1, 2, 4, 5, 8, 10, 12, 13, 23, 28, 31, 34);
- 2) Присяга – 1 од. (№ 3);
- 3) Повідомлення («Оповеданье») – 4 од. (№ 6, 15, 17, 25);
- 4) Відстрочення («отложенье») справи – 4 од. (№ 7, 9, 14, 38);
- 5) Зізнання («сознанье») – 6 од. (№ 11, 21, 22, 24, 26, 41);
- 6) Справа – 11 од. (№ 16, 20, 27, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40);
- 7) Dekret – 1 од. (№ 18);
- 8) Запис пильності – 1 од. (№ 19);
- 9) Взяття на поруки («рукоемство») – 1 од. (№ 29).

Майже всі документи писані староукраїнською мовою, за виключенням одного польськокомовного (№ 18).

57-та Книга судових справ буде корисною історикам, правознавцям, архівістам, генеалогам, документознавцям, мовознавцям, фахівцям із джерелознавства, історичної географії, ономастики, дипломатики тощо.

«ЛИТОВСЬКА КАРТА» В ІМПЕРСЬЕОМУ ПАСЬЯНСІ МОСКОВСЬКОГО ЦАРСЬКОГО ДВОРУ

*ГАЗІН ВОЛОДИМИР
Кам'янець-Подільський*

На середину XVII ст., після тривалих вагань (український гетьман Богдан Хмельницький з самого початку антипольського повстання звертався до царя з закликами про допомогу та спільну боротьбу проти Польщі) Москва вступає в українсько-польську війну, а відтак – у боротьбу за першість в регіоні Центрально-Східної Європи. Фактично, царське керівництво чітко окреслило свої політичні претензії. А це – прагнення утвердити новий, бажаний геополітичний статус Московії та окреслити нову її роль у європейській політиці. Вважаємо, що вже в цей час в політиці

Москви, планах та устремліннях її правителів проявляються імперські тенденції, що зрештою були реалізовані на початку XVIII ст.

І в цьому «політичному пасьянсі» не останню роль відіграла Литва. Власне Велике князівство Литовське, яке тривалий час було головним конкурентом Москви в справі «збирання руських земель», являло собою одну з головних мішеней для московського двору. Ще з часів Івана Грозного там носилися з ідеєю, що вирішенням всіх проблем у державі, основою для її перетворення на впливову європейську силу може стати вихід на узбережжя Балтійського моря та утвердження Москви як великої морської держави. Відтак, саме поширення своєї влади на західні землі, насамперед Балтію, розглядалося царським урядом в якості першочергового завдання, яке «...відповідало нагальним потребам країни і без чого не можна було подолати її відсталість». Як відзначається в передмові до видання повідомлень шведського комісара Йогана де Родеса, «...в Москві продовжувала жити і міцніти споконвічна думка російського народу перекинутися від моря до моря і стати в своєму економічному житті самостійнішою від сусідніх держав».

Відтак, з укладенням Московсько-переяславського договору 1654 р. та вступом Москви у війну з Річчю Посполитою, головні зусилля царським керівництвом спрямовуються на терени Великого князівства Литовського. Тут, гадається, мав місце суттєвий прорахунок Богдана Хмельницького, який сподівався, що Москва надасть в першу чергу допомогу йому у боротьбі проти Польщі.

Однак, позиція Москви виявилася цілком логічною. Окрім давньої ворожнечі проти Литви та бажання вийти на береги Балтики. Тут мали місце ще рад чинників. По-перше, значний відсоток мешканців ВКЛ становили православні (особливо йдеться про білоруські землі), серед яких тези про Ш Рим, захист віри, боротьбу з ненависними католиками мали знайти відповідний відгук та підтримку. По-друге, в Москві, звичайно, були обізнані про непрості стосунки між елітою ВКЛ та Корони. Тут можна було зіграти на владних амбіціях литовської верхівки, пообіцявши їм значно вищий статус, ніж то було в Речі Посполитій. По-третє, опанувавши Литву та Білорусь (звичайно, за допомогою українських козаків), можна було б зі значно сильніших позицій говорити

з Варшавою, поставивши їй свої вимоги (фактично що й сталося у Вільно в 1656 р.). При цьому і на етапі підготовки переговорів, і в їх ході Москвою активно використовувалися литовські та білоруські кадри, створюючи тиск на керівництво Речі Посполитої. По-четверте, литовсько-білоруську верхівку можна було використувати (що, знову таки, й було зроблено) для стримування державних амбіцій Війська Запорозького. Нарешті, терени Балтії стали місцем стратегічного суперництва Москви і Швеції. Перемогу останніх не можна було допустити, що, знову таки, сприяло пріоритетності даного напрямку в військово-політичних планах Москви.

Отже, в політичному пасьянсі Алексея Михайловича, у реалізації його імперських планів особливу роль відіграла так звана «литовська карта», яка й була активно використана в ході жорсткого протистояння за домінування в ЦСЄ, що розгорнулося в 50-х–60-х рр. XVII ст.

МИТРОПОЛИТ ІСИДОР ТА КНЯЗЬ ОЛЕЛЬКО. ДО ПИТАННЯ ПРО СПРИЙНЯТТЯ ФЛОРЕНТІЙСЬКОЇ УНІЇ В КИЄВІ

ДМИТРО ГОРДІЄНКО

Київ

В історії України та української церкви пізнього Середньовіччя помітне місце займають митрополит Ісидор та київський князь Олелько, долі яких тісно перетнулися в середині XV ст. Проте характер їх взаємовідносин і досі залишається суперечливим в історіографії, зокрема в оцінках сприйняття київським князем Флорентійської унії, проголошеної митрополитом Ісидором. Подібно й сама унійна ідея в Україні у постфлорентійський період часто подається за російською історіографією, сприймаючи й російські оцінки Унії 1438–1439 рр.

Цілком очевидно, що жодного офіційного проголошення унії в Україні не було. Ісидор проголошував унію безпосередньо мандруючи містами України і наприкінці 1440 р. митрополит прибув до

Києва, удільним князем якого на той час був Олелько. Чи був Олелько прихильний до унії – питання спірне, однак цілком певно, що Ісидор був тепло прийнятий у Києві. Очевидно він вільно проголошував унію в соборі св. Софії, а 5 лютого 1441 р. київський князь своїм указом передав Ісидорові всі митрополічі мастки. Митрополит залишався в Києві не довго і вже 19 березня 1441 р. він прибув у Москву, де його чекав зовсім інакший прийом і навіть арешт. Що стосується київського князя Олелька, то він і надалі буде підтримувати Ісидора і звертатиметься до константинопольського патріарха Григорія Мамми про повернення митрополита до Києва.

Чому ж у Києві Ісидорові вдалося досягнути певного успіху?

По-перше, у Києві позиції Православної церкви були найсильніші у Великому князівстві Литовському, попри те, що від кінця XIV ст. там існувала латинська єпархія. Католицька церква в Києві була в меншості і, з одного боку, не давала реальної конкуренції православ'ю, а отже тут не було загрози латинізації Церкви та обряду. Натомість Краків та Вільно орієнтувалися на Базельський собор, що не визнавав Ферраро-Флорентійський, а, отже, не визнавали і папу Євгенія IV та його легата Ісидора. З другого боку, непривілейованість Католицької церкви в Києві, домінування православ'я зумовлювали і певний діалог між конфесіями, що зумовлювало й толерантне ставлення населення до Риму та латинського обряду.

По-друге, унія з Римом давала можливість київському князю Олелькові розірвати церковні відносини з Москвою та повернути Києву колишню роль релігійного центру. З боку Олелька підтримка Ісидора була продовженням церковної політики Ольгерда та Вітовта, коли перший з подібною метою поставив митрополитом київським Кипріяна, а другий – Григорія Цамблака. Релігійна автономія забезпечувала й політичну незалежність від східного сусіда, який заявляв свої претензії на колишні землі Київської митрополії і робив реальні кроки для захоплення нових територій, зокрема під маркою захисту православ'я від католицизму. Прикладом цього є успіх унії, окрім Києва, у прикордонному Смоленську, особливо загроженому з боку Московії.

Сам митрополит Ісидор у контексті потенційного сприйняття унії розрізняв власне литовсько-польські та московські єпархії

Київської митрополії, що помітно з його окружного послання, виданого в Буді в березні 1440 р., в якому він називає себе «легатось отъ ребра Апостольскаго седалища, Летьскаго и Литовскаго и Нѣмецкаго». Цілком очевидно, що митрополиту було важливо утвердитись у центрі митрополії – в Києві та загалом у Польщі та Литві, і лише після того – проголошувати унію на Москві.

Таким чином саме в Києві митрополитові Ісидору вдалося досягнути певного успіху у впровадженні Флорентійської унії, чому сприяла підтримка київського князя Олелька. Водночас, Олелько виходив не так з релігійних переконань (прихильності до унії), як з огляду політичної доцільності. І лише неприйняття унії королівською та великокнязівською владою, а також ліквідація Київського удільного князівства унеможливили закріплення унії в Києві. Проте, 1) унійна ідея пустила коріння в краї і врешті привела до Берестейської унії та 2) ставлення до унії стало останнім вододілом між українським та московським православ'ям і змусило Москву у 1448 р. остаточно піти на розкол з Київською митрополією.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОНЯТЬ «ЗВИЧАЮ» І «ПРАВА» В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В XVI–XVII ст.

АНДРІЙ ГУРБИК
Київ

Вивчення проблеми диференціації понять «звичаю» й «права», а також окреслення параметрів їхнього співвідношення в діяльності копних (громадських) судів залишається досить актуальним. В які історичні періоди, на яких етапах діяльності громадських судів та якою мірою використовувалися «звичаї» (звичаєві норми), а за яких обставин – тогочасні норми офіційного права та які з них мали в учасників копних судів авторитетнішу вагу достеменно ще доведеться з'ясувати історикам, історикам права та етнологам. Особливо зважаючи на ту обставину, що громадські суди не лише

займали свою вагому нішу в регулюванні суспільно-правових відносин, а також перебували в ієрархічних (вертикальних і горизонтальних) взаємозв'язках з іншими правничо-судовими інституціями на українських землях ВКЛ, Королівства Польського, а згодом Речі Посполитої.

Цікаво, що громадські суди, виокремлювалися вже тим, що не мали офіційної / уніфікованої назви, а в документальних матеріалах XVI–XVII ст. іменувався «соком», «слідом», «вічем» або «копою». Тобто навіть їхня назва формувалася згідно давнього «звичаю». А згодом найбільш поширена назва «копний суд» / «копа» вже була узаконена й увійшла до статутів ВКЛ. Тому «копа» в до-статуту епоху (до 1530-х років) була суто звичаєвим явищем, а згодом почала все більше набувати рис узаконеного / офіційного «права».

Велелюдні зібрання жителів українських сусідніх околиць – громадські суди переважно користувалися давніми звичаєвими нормами, розв'язуючи конфлікти між окремими співгромадянами та цілими громадами, розглядаючи справи про злочини на території сільської громади, врегульовуючи взаємини з державними адміністративно-судовими органами та шляхтою. Ще однією характерністю громадського судочинства (починаючи з 1560-х років) була відсутність чіткого розмежування його компетенції / повноважень стосовно діяльності повітових судів. А документальні джерела зафіксували чимало судових справ, розглянутих копними судами, що мали б перебувати у віданні урядових судів. На зазначений «паралелізм» судових повноважень та нечіткість судової підслідності вже звертали увагу дослідники, намагаючись пояснити останній, перш за все бажанням / волею потерпілої сторони у вільному виборі судової установи. Оскільки вагомою константою тогочасної звичаєво-правової культури було положення про те, що лише той суд розпочинав ведення справи до якого звертався позивач. Вказане положення набуло своєї кодифікації в загальнодержавному законодавстві, особливо стосовно кримінальних злочинів. (Статуту ВКЛ 1566 р.: Р. 14, Арт. 6; Статут ВКЛ 1588 р.: Р. 14, Арт. 9).

Відчутний вплив на вибір судової установи позивачем справляли місцеві звичаї і традиції щодо розв'язання конкретних пра-

вових колізій, а також соціальна приналежність постраждалих. Що загалом свідчило про значний авторитет базованих на давніх «звичаєх» громадських судів загалом та, особливо в складних заплутаних справах. Вагома роль «звичаєвого» копного суду зберігалася і після створення нової системи офіційних повітових судів в Україні (в 1560-х роках). Причому, твердити про копні суди як виключно селянські в досліджуваній період не доводиться. Оскільки значний масив документальних матеріалів XVI ст. свідчить про звертання до громадських судів різноманітних соціальних верств суспільства: шляхти, міщан, духовенства. Особливо часто така ініціатива останніх була зумовлена злочинами проти особи та майна, які було скоєно на території тієї чи іншої сільської громади, а також у випадку межових конфліктів.

Підвищенню авторитету громадських судів сприяла й та обставина, що певні положення копного звичаєвого права були кодифіковані Статутами ВКЛ й отримали високий статус державного законодавства, тобто гнучкі варіативні «звичаї» таким чином отримували ранг чітких норм «права». Вже Перший Статут ВКЛ 1529 р. прирівнював копних суддів до великокнязівських представників на місцях та закріпив гарантії щодо їхнього захисту від зневаги та образ (Р. 6. Арт. 18). Статут особливо й окремо наголосив на захисті прав тих суддів, які виїжджали за межі офіційних судових установ на місця для правового провадження, часто велелюдного, копного судочинства й могли зазнавати протиправних посягань з боку конфліктуючих сторін. Розділ восьмий Першого Статуту 1529 р., який включає майже двадцять артикулів («О права земельные, о рганицах и о межах, о копах») містив різноманітні положення звичаєво-правової культури та копного судочинства. Перш за все Статут 1529 р. кодифікував положення про копні суди, які слід було збирати для вирішення земельних і межових конфліктів, у випадку шкідництва в лісах та нищення бортних угідь. Також детально було виписаного в Першому Статуті процедуру копного слідства та судочинства (Р. VIII, Арт. 6). А в тих випадках, коли на копних судах виникали суперечки, державне законодавство передбачало апеляцію до місцевого воєводи (Р. 8. Арт. 6).

До Першого Статуту 1529 р. потрапили переважно ті звичаєво-правові положення копного судочинства, які стосувалися взаємин

громадських судів та державних адміністративно-судових органів або магнатів і шляхти. Цим самим великокнязівська адміністрація прагнула не лише підпорядкувати своїй владі копне судочинство, але й використовувати останнє в своїх інтересах та для захисту шляхетської власності. Тому Статут 1529 р. не деталізував повноваження громадських судів у царині міжселянських взаємин, а більше уваги приділяв процедурі копи за участі вищих суспільних прошарків – зем'ян, панів, магнатів і державців. І саме для таких копних зібрань в Статуті було значно обмежено правоздатність нешляхетських верств суспільства (Р. 8, Арт. 6). Таким чином в статутову епоху простолюдни на копах за участю шляхти виступали у ролі статистів, які сповіщали необхідну інформацію, допомагали уточнювати факти чи вести розслідування, але не могли бути офіційною стороною. Водночас Статутом 1529 р. було кодифіковане положення звичаєвого права про відповідальність сільської громади у випадку підозри її членів у причетності до злочинців в судовій околиці. Таким чином, «звичай» і «право» все більше переплітались, а звичаєво-правова культура XVI ст. все більше покладала відповідальність на територіальну громаду за правопорядок як на своїх землях так і на суміжних територіях (Статут 1529 р.: Р. 13, Арт. 5).

ВПЛИВ РІШЕНЬ ЗАМОЙСЬКОГО СОБОРУ НА ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В УКРАЇНЦІВ ТА БІЛОРУСІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

МИХАЙЛО ЖУРБА, ВІКТОР ДОЦЕНКО
Київ

На теренах поліетнічної Речі Посполитої, після входження до її складу Великого князівства Литовського і Руського попри драматичні соціокультурні колізії, були створені умови до синтезу двох цивілізаційних моделей – римсько-латинської і греко-візантійської в результаті співіснування двох конфесій – католицизму і православ'я. Прямим проявом такого синтезу було створення в 1596 році

уніатської церкви, яка об'єднувала частину визнавців православ'я із католицькою церквою. Ця нова конфесійна спільнота сприяла долученню українців до західноєвропейської цивілізації.

Важливою віхою в історії греко-католицької церкви став Замойський синод 1720 року. Синод і його рішення продемонстрували латинські впливи на візантійсько-слов'янську культуру і водночас, показали, як українці мешканці Речі Посполитої змогли використати можливості розвитку західно-цивілізаційного спрямування, зберігаючи, водночас, вірність східній традиції.

За останній час вивчення феномену Замойського собору в історичній ретроспективі зазнало конструктивних зрушень. Розширилися можливості користування документальними матеріалами, поглибилось концептуальне осмислення проблеми на рівні міждисциплінарних дослідницьких комунікацій³.

Доля Унійної Церкви в XVII–XVIII ст. та, зокрема, процес її реформування і посилення впливу на суспільно-політичне і культурно-освітнє життя населення сходу Речі Посполитої були сталим предметом зацікавлення російських істориків, українських дослідників, польських науковців, західних гуманітаріїв.

Оригінальним є дослідження американської вченої Б. Скіннер⁴. Вона запропонувала власний погляд на формування у народів Центрально-Східної Європи специфічної конфесійної ментальності. Дослідниця звертає увагу, що на розвиток конфесійної культури регіону вплинув фронтірний статус Правобережної України окрім суперечливих взаємин православної та римо-католицької конфесій на теренах Речі Посполитої.

Польський історик П. Новаковський у своїх дослідженнях системно аналізує вплив унійних процесів на розвиток регіону Центрально-Східної Європи. У дописі «Замойський собор 1720 року у церковному та суспільно-політичному житті України» він аргументовано доводить, що Замойський собор став доленосною подією в історії Української Греко-Католицької Церкви, оскільки сприяв

³ Суттєвим зрушенням на шляху дослідження релігійної проблематики стало прийняття в Україні у 2015 р. «Закону про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.».

⁴ B. Skinner, *The Western front Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th – century: Poland, Ukrain, Belarus, and Russia*, DeKalb 2009.

відновленню Унійної Церкви після буремних подій другої половини XVII – початку XVIII ст. та в історичній перспективі конструктивно вплинув на формування культурної та національної ідентичності України та її мешканців⁵.

Російська імперська історіографія розвитку унійних процесів на території Речі Посполитої розвивалась у контексті концепції православної імперії, та доктрини захисту православного люду. Розділяючи імперські традиції, історики Російської імперії в оцінці подій, які стосувалися конфесійної історії Речі Посполитої наголошували на постійних утисках в ній православного населення⁶. Вони розглядали російсько-польські стосунки через призму релігійного протистояння, боротьби західної і східної цивілізації та релігійних війн⁷. Публікації російських дослідників з історії Замойського собору 1720 р. Замойський синод розглядався через призму латинізації Унійної Церкви та православних Речі Посполитої. Публікації Г. Хрущевича⁸, С. Недельського⁹ сформували традиційну «чорну» легенду собору. Їх опоненти опинились у таборі «білої» легенди.

Апологети «чорної» легенди наполягають на тому, що унійні монахи (василіани) шукали в унії зближення з католиками. Самі уніати прагнули подолати внутрішні негаразди між білим духовенством і уніатським чернецтвом, вимагали зрівняння своїх прав з братами римо-католиками. Крім того в Унійній Церкві не було єдності і в питанні подальшого свого існування, чи остаточно зблизитися з католиками, чи перейти назад у православне віро-

⁵ П. Новаковський, *Замойський Синод 1720 року в церковному та суспільно-політичному житті України*, „Вісник аграрної історії”, (2018), nr 25-26, s. 9-16.

⁶ В.М. Шеретюк, *Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII–XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01– історія України*, Київ 2010, s. 4, 6.

⁷ Т.Т. Кручковський, *История Польши в концепциях Российской историографии XIX – начала XX века. Автореф. дис. д.и.н.*, Минск 2018, s. 6.

⁸ Г. Хрущевич, *История Замойского собора (1720 года)*, Вильно 1880.

⁹ С. Недельский, *Униатский митрополит Лев Кишка и его значение в истории Унии*, Вильно 1893.

сповідання. Остаточо не була вирішена і проблема упорядкування духовних відправ під час здійснення богослужіння. Частина духовенства при богослужінні дотримувалась грецької обрядовості, частина прагнула перейти на латинську обрядовість.

У вирішенні цих суперечливих питань перемогу святкували прихильники католицизму. На думку, В. Ясеніцко, за рішенням Замоїського собору були прийняті нововведення спрямовані на латинізацію церковного життя та укладу Греко-Католицької Церкви¹⁰. На соборі відбулось визнання уніатами римо-католицького варіанту Символу віри, чистилища, підпорядкування церкви Папі Римському¹¹. Розпочалося запровадження латинських новацій: уніатським священникам заборонялось носити бороди та вводились правила замість ряс надягати католицькі сутани, в унійних церквах з'являлися органи та знімалися іконостаси; використання «читасмих» літургій, богослужбових дзвоників, а також запровадження шанування додаткових католицьких свят і святих.

Радянські історики продовжували втілювати у життя «православну» традицію дослідження унійних процесів. Релігійно-культурна ситуація на Правобережжі розглядалась як тиск римо-католицької церкви на уніатів та православних, з метою їх зближення з латинянами. Крім того радянські історики наголошували на тому, що релігійна латинізація українців і білорусів, – це свідомий крок польської влади до їх поступового ополячення. Серед досліджень радянської доби можна згадати захищену 1962 р. в Ленінградській духовній академії колишнім греко-католицьким священником І. Карп'яком дисертацію «Історія Галицько-Львівської єпархії», яка охоплює історію християнства на Прикарпатті від його запровадження і до «відновлення» православ'я у Львівсько-Тернопільській єпархії в 1946–1961 рр.¹²

¹⁰ <https://cyberleninka.ru/article/n/sinodalnoe-upravlenie-v-ukrainskoy-grekokatolicheskoy-tserkvi-xviii-xx-vv> [dostep: 12.10.2020].

¹¹ А.О. Хойнацкий, *Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах*, Киев 1871, s. 11.

¹² І. Скочиляс, *Особливості історіописання київського християнства*, Радянські реалії, діаспорна інтеграція та українська реабілітація. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, nr 29 (2017), s. 28.

В українській історіографії проблема унійної конфесії та її соборів у житті мешканців сходу Речі Посполитої трактується неоднозначно. Українські історики розділилися і в оцінці ролі Замойського собору 1720 р. в соціокультурному поступі християн східного обряду Речі Посполитої.

Частина з них розглядають унійні процеси, які відбувалися у XVII–XVIII ст. через призму наступу польської держави та Римо-католицької церкви на права та інтереси українців і білорусів. Тут необхідно виділи дослідження викладачів та студентів Київської Духовної Академії. Її представники проводили свої пошуки у межах пануючої на той час російської імперської політики направленої на ліквідацію Унійної Церкви. Відтак сформувався ортодоксальний історіографічний напрямок, який вкрай негативно описував діяльність Греко-Католицької Церкви на українських землях¹³. Створення Греко-Католицької Церкви, на їх думку, це крок до ополячення православного люду Речі Посполитої. Саме унія і її подальше втілення у життя призвели до позбавлення мешканців Правобережної України своєї суспільно-політичної еліти. Православна шляхта приймала унію або окатоличувалась. Простий людина – селяни і міщани, втратили захисника своїх інтересів у сеймі. Крім того, ситуацію на початку XVIII ст. ускладнювала ліквідація на Правобережжі козацького устрою. В перші роки XVIII ст., а саме 1691 р. Перемишлянська, 1700 р. Львівська, а за нею і Луцька єпархія (1702 р.) перейшли в унію з Римо-католицькою церквою¹⁴.

Сучасні українські історики на початку 1990-х рр. у своїх дослідженнях розпочали переосмислювати усталені історіографічні традиції з вивчення унійних процесів та акцентувати увагу на національному характері історії Греко-Католицької Церкви в Україні. Однак окремі рудименти радянського історичного дискурсу

¹³ С.Я. Біла, *Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії (остання третина XVII – початок XVIII ст.). Історіографія проблеми. Автореф. ... дис. к.і.н.*, Київ 2004, с 10.

¹⁴ В. Антонович, *Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798)*, Киев 1871. Н. Петров, *Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении*, „Труды КДА”, nr 5 (1868), s. 428–434.

продовжували впливати на творення наративів істориками незалежної України упродовж 1990-х рр.¹⁵.

Проте далеко не всі українські історики продовжували перебувати у полоні радянської історіографії. Беручи за взірць напрацювання польських колег з проблематики (тут варто назвати праці М. Підлипчак-Маєрович¹⁶, А. Новицької-Єжової¹⁷) українські науковці, намагалися пояснити поширення впливу Унійної Церкви серед українського населення не лише агресивною політикою Польщі, але і результатом просвітницьких заходів, що їх вдало організував греко-католицький клір. П. Шкраб'юк, досліджуючи діяльність унійного чернечого ордену василіан, відзначив їх здобутки у сфері шкільництва та книговидання¹⁸. Таке ж бачення притаманне й Б. Хіхлячу, який дослідив історію уніатської церкви на Поділлі в українському соціокультурному процесі XVIII ст.

Таким чином, з XIX ст. розпочинає формуватися комплекс історичних праць, що були присвячені різним проявам активності та розвитку Греко-Католицької (Унійної) Церкви, зокрема узгодження її діяльності із традиціями Римо-Католицької Церкви згідно постанов Замойського собору 1720 р. На процес реформування Греко-Католицької Церкви у контексті суспільно-політичного та соціокультурного життя населення сходу Речі Посполитої у першій половині XVIII ст. сформувалося дві базові, але неузгоджені між собою точки зору. Перша з них була сформована істориками Російської імперії та підхоплена радянськими дослідниками минулого, а також під їх впливом частиною вчених пострадянської України. Перелічені науковці розглядали реалізацію рішень Замой-

¹⁵ О.П. Крижанівський, С.М. Плохій, *Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник: у 3-х кн. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст.*, Київ 1994.

¹⁶ M. Pidlypczak-Majerowicz, *Szkoly Iksiazki w dzialalnosci bazylianow w XVII–XVIII wieku na ziemiach polsko-litewsko-ruskich*, „Chrzescijanin w swiecie. Zeszyty OdiSS”, nr 179-180 (8-9) (1998), s. 190–207.

¹⁷ А. Новицкая-Ежова, *Орден базилиан и его культурно-просветительская деятельность на украинско-белорусско-литовских землях Речи Посполитой*, „Славяноведение”, nr 2 (1996), s. 33–46.

¹⁸ П.В. Шкраб'юк, *Монаший Чин Отців Василіан у національному житті України*, Львів, 2005.

ського собору у розрізі примусового прищеплення католицизму населенню із релігійним світоглядом, що абсорбував православні традиції. Протилежного бачення дотримуються польські, зрештою, західні, історики, гуманітарії української діаспори та частина науковців незалежної України. Погляди цієї когорти вчених сформувалися на основі сучасних методологічних підходів до реконструкції минулого і полягають у визнанні прогресивної ролі реформованої Греко-Католицької Церкви та, зокрема чернечого ордену Василіан у поширенні набутків західноєвропейських духовних практик і смислів серед населення сходу Речі Посполитої.

ШКРУТЫННЯ Ў АКТАВЫХ КНІГАХ МІНСКАГА ГРОДСКАГА СУДА НАЦІЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ ХVІІ СТАГОДДЗЯ

ЛЮДМІЛА ІВАНОВА

Мінск

Артыкулы аб шкрутынні (шкрутыніум – выведванне, даследаванне), як папярэднім следстве, допыце сведак па крмінальных справах былі ўключаны ў ІІІ Статут ВКЛ 1588 г. Артыкулы 61-66 раздзелу ХІ-га рэгламентавалі парадак і ўмовы правядзення шкрутынні. Папярэдняе следства праводзілася па справах, дзе мова шла аб “почесцівосці і о горло”. На шкрутынню павінны былі ехаць павятовы стараста, ці падстараста з гродскім суддзёй, мець пры сабе двух возных і некалькі шляхцічаў (не менш за трох), людзей асельных, “добрых і веры годных”, ні аднаму з бакоў не павінных. Шкрутатары выезжалі на месца здарэння і апытвалі сведкаў усіх станаў – свецкага і духоўнага, шляхту, ураднікаў, слуг, падданных. Усе сведчанні павінны былі быць запісаны на “лісце зашытым”, пад подпісамі і пячаткамі шляхты і вознага. Судовы вырак асновываўся на выніках следства, суд таксама мог дазволіць бакам падаваць апеляцыю ў Галоўны Трыбунал.

Найбольш часта звесткі аб шкрутынні сустракаюцца ў дэкрэтавых кнігах. Некаторыя дакументы дэманструюць прыныцып выкарыстання шкрутынні. Шкрутыння прызначалася пры абвінавачванні ў садомскім граху (інцэсце), згвалтаванні, забойстве.

На жаль, недахоп крыніц не дазваляе высветліць, чым скончыліся справы ў большасці выпадкаў. Шкрутынны часцей за ўсё пацвярджала абвінавачанне. Але часам следства прыходзіла да іншых вынікаў. Для прыкладу, некалькі дакументаў з кнігі дэкрэтаў, якія асвятляюць працэс правядзення шкрутынні.

У 1643 г. суд разгледжаў скаргу земляніна Мінскага ваяводства Ёзафа Цяпінскага на Яна Пашкевіча. Быццам, па намове Пашкевіча яго падданыя наехалі на фальварак Цяпінскага ў маёнтку Латыгала Амелянаўскае, патравілі сенажаць, спалілі новыя будынкі (святліцу, камору, пякарню) і дрэва, прыгатаванае для далейшага будаўніцтва, пагражалі здароўю і жыццю. Абвінавачаным пагражала пакаранне на горла. На судзе ўмацаваны Пашкевіча сцвярджаў, што ніякага будавання ў гэтым фальварку Цяпінскага не было, і паліць не было чаго. Была прызначана шкрутынны, на месца павінен быў выехаць суддзя¹⁹

Суддзя разам з двума генераламі і 5-цю шляхцічамі, аселымі ў ВКЛ, адправіліся на апытанне окалічных жыхароў. Родны брат Юзэфа Цяпінскага Павел паведаміў, што не было у фальварку ніякіх будаванняў, толькі гнілы зруб, цяпер невядома дзе ён. Шкутатары наведалі шмат маёнткаў, сёлаў, хадзілі там з дому ў дом і апытвалі падданных. Ніхто з іх аб патраве сенажаці і спаленні фальварку не чуў. Адзін з падданных сказаў, што прыезджаў пан Цяпінскі і прасіў сведчыць аб спаленні фальварку, але ён аб гэтым нічога не ведае. У местечку Краснае Сяло ў карчме засталі нямала шляхты, а таксама апыталі шмат шляхты на вяселлі у пана Паўла Чартовіча. А пан Павел Свярчэўскі сказаў, што ён добра ведае, што ніякага фальварку там не будавана – толькі зруб застаўся пасля Паўла Цяпінскага, які ушчэнт згніў. Апытваліся нават прыезжыя – цырулік з Радашковіч, мешчанін з Маладзечна. Ніхто не пацвердзіў спаленне фальварку і патраву сенажаці.

На судовым паседжанні па выніках шкрутынні умацаваны Цяпінскага адзначыў, што шкрутынны тая не слухная і не праўная, бо суддзя павінен ведаць, што апытваць трэба блізкіх суседзяў і падданных на адлегласці 1 мілі, а не 4-х. Умацаваны Пашкевіча парываваў, што шкутатары былі на месцы фальварку і не знайшлі

¹⁹ НГАБ. Ф. 1727, воп. 1, адз. зах. 34, арк. 279–280.

там слядоў будаванняў, пра што сведчыў і родны брат Цяпінскага. Умацаваны Цяпінскага прад’явіў дакумент, што брат, Павел Цяпінскі не можа сведчыць, бо з’яўляецца банітам, асуджаным на выгнанне. Суд даў дазвол абодвум бакам на апеляцыю у Галоўны трыбунал²⁰.

Шкрутыння цікава не толькі як з’ява, якая ўдасканалывала судовы працэс, але і як крыніца даследавання тагачаснай паўсядзённасці. Людзей апытвалі ў тых месцах, дзе яны на той час знаходзіліся, называліся іх прозвішчы і часам род дзейнасці.

ЗНАЧЕННЯ ЗАСТАВ СЕЛА ТОВСТЕ 1427 ТА 1444 РР. У ПОЛІТИЦІ ГЕДИМІНОВИЧІВ ТА ЯГЕЛЛОНІВ

РОМАН ІВАШКО

Львiв

Останні узагальненні з ранняй історыі смт. Товсте, Залічинскага району, Тернопільскай абласці, належать Янушу Курціці (1960–2010 рр.) та Віталію Михайловському. При цьому не втратілі сваёй вагі джерельны публікацыі дакументаў стасовна ранняй історыі цьогa населенага пункту першай третини XV ст. Ксаверія Ліске (1838–1891 рр.) та Владислава Семковича (1878–1949 рр.). Мова йде про застави с. Товсте (“Глуسته”) 1427 та 1444 рр., відповідні оригіналы дакументаў якіх знаходзяцца у Галоўнаму Архіві Давніх Актів у Варшаві (AGAD), в архіві Радзівілів.

Перша застава с. Товсте 30 вересня 1427 р. была здійснена великим князем Литовським Вітовтом Кейстутовичем (1392–1430 рр.) в Городлі Івашкові Гинковичу в контексті його надань на Поділлі, починаючи з 1418 р. Литовський князь не вказав конкретной заслуги реципіента, як це було, наприклад, в наданні польскаго короля Владислава III (1434–1444 рр.) 29 вересня 1442 р. для Томи Гинковича сіл Гиньківці та Угриньківці на Тернопільщині. Годі прямо было зазначено, що Тома отримав нагороду за захист Поділля та дипломатичну службу. Через це залишаецца

²⁰ Там сама. Арк. 318–325.

здогадуватись чи застава 1427 р. була здійснена з огляду на оборону Поділля від татарських нападів, чи заслуг Івашка у військових походах у чеські землі або ж в контексті війн з псковичами та новгородцями.

Наступна застава вже короля Владислава III, він же угорський король Ласло I, була здійснена Богдану Гинковичу 22 вересня 1444 р. біля Орсова, коли вже тривав Варненський хрестовий похід. Учасники Пьотрковського сейму напередодні доручили королю зупинити похід та повернутися. Проте правитель-хрестоносець попри все вже не змінив свого рішення продовжити антиосманський хрестовий похід. Тоді нагальною була проблема рекрутування хрестоносців ще й з огляду на те, що османи змусили сербів вийти з коаліції християнського війська. Тому, цілком можливо, що Богдан міг отримати у заставу с. Товсте, як (потенційний) учасник цієї кампанії.

Отож, у відповідних документах про застави с. Товсте, які видали великий литовський князь Вітовт Кейстутович та польський король Владислав III, прямо не вказано за які саме заслуги їх отримали Івашко та Богдан Гинковичі. Цілком можливо, що ці надання могли виходити за рамки нагороди за захист лише Поділля. Тому вказані записи могли стосуватись навіть військових кампаній в контексті боротьби за вплив над усіма руськими землями та навіть організації антиосманського Варненського хрестового походу.

**МОГИЛЬНИК В ВІЛЬНЮСЕ НА УЛ. БОКШТО.
ПРОБЛЕМАТИКА ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА В ЛИТВЕ
В 13–15 вв.**

РИТИС ЙОНАЙТИС, ИРМА КАПЛУНАЙТЕ
Вильнюс

Ph. D. Rytis Jonaitis, Ph. D. Irma Kaplūnaitė
The Lithuanian Institute of History Research fellows
**The old cemetery on Bokšto Street in Vilnius: 13th–15th-century
funeral features in Lithuania**

In 2005, a Late Medieval inhumation cemetery was discovered at Bokšto St. 6, Vilnius, and its excavation lasted until 2014. The cemetery

lay within the territory of Old Town, should be associated with the Civitas Ruthenica (Ruthenian City), and should be considered a burial site left by the Orthodox Christian community. It has been dated to the last third of the 13th – early 15th centuries. This is an especially complex period in Lithuanian history that encompasses the country's transition from paganism to Christianity. The funeral traditions changed from cremation to inhumation in flat cemeteries.

From its very founding as a city, Vilnius grew as a multicultural entity. The grand dukes of Lithuania understood the benefits brought by Christians arriving from the East and the West, and made use of their knowledge in creating Vilnius as the capital of the Grand Duchy of Lithuania. The immigrants also brought their own manner of burial: Christian funeral rites for the uncremated dead. Thus the cemetery on Bokšto Street falls into one of the most complicated periods of Medieval Lithuanian history when Christian culture began to penetrate into the country's life and changes occurred in the pagan funeral rites that had been practiced up until then. The dating and causality of this phenomenon have provoked many discussions in historiography. In addition, questions of its chronology and attribution to a specific community are in general some of the most complex in investigating funeral rites at the end of paganism – beginning of Christianity in Lithuania. Therefore this inhumation cemetery on Bokšto Street, which has been dated to this period, poses many more questions on the one hand but allows some new ideas to be raised or some already obsolete ones to be boldly dismissed on the other.

A large number of burials (537) were discovered in the cemetery on Bokšto Street, and the remains of the individuals they contained have survived in fairly good condition. All of this allows the cemetery's construction and planning, the funeral features, and the community that left it to be analysed thoroughly. The osteological material has survived in especially good condition, which has allowed not only an anthropological analysis of the remains, but also various interdisciplinary investigations: ^{14}C dating of the human bones, stable carbon ($\delta^{13}\text{C}$) and nitrogen ($\delta^{15}\text{N}$) isotope analyses of bone collagen, and human parasite analyses.

The purpose of this presentation is to present the material from the cemetery on Bokšto Street and to discuss the funeral features in it. It

seeks to analyse this cemetery in a far wider context of second half of the 13th – early 15th-century funeral rites in Lithuania and neighbouring lands, to discuss the special features of Vilnius as a multi-cultural city, and the features and historical situation of the society at that time, which allowed such a burial site to come to exist in the city.

**ПРЕДСТАВНИКИ БІЛОРУСЬКОГО ШЛЯХЕТСТВА
У ПОДІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.:
НАУКОВИЙ ДОРОБОК В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО**

*СЕРГІЙ КАЛУЦЬКИЙ
Кам'янець-Подільський*

Ключова проблема науково-історичної творчості В'ячеслава Липинського (1882–1931 рр.) – роль шляхетської верстви в історії України, зокрема, участь покозаченої шляхти у буремних подіях Української революції XVII ст. Дане питання вчений висвітлював у брошурі «Шляхта на Україні. Її участь у житті українського народу в перспективі історії» (1909 р.), статтях «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.» (1909 р.), «Генерал артилерії Великого Князівства Руського. З архіву Немиричів» (1909 р.), «Аріяньський соймак в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинок до історії аріанства на Україні» (1910 р.). Проте найбільш повно воно розкрито у його монографіях «Станіслав Михайло Кричевський», що оповідала про життя київського полковника, соратника гетьмана Б. Хмельницького й стала результатом кропіткої праці у краківських архівах протягом 1910–1912 рр., та «Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті».

В. Липинський з'ясував, що в рядах повстанців, окрім представників руської (української) православної шляхти, були також польські, литовські та білоруські шляхтичі, які походили із Підляшшя, Червоної Русі, Волинського та Берестейсько-Литовського воєводств – українських земель, «що не підлягали колонізаційним пертурбаціям, де життя вже уклалося в окреслені, постійні, віками вироблені форми» – та власне польських і литовських теренів. Їх

предки і вони до 1648 р., як правило, формували військово-адміністративний апарат Речі Посполитої («магнатські почти, підстарости, різні службовці, державці, т. зв. панські «слуги» різного роду та ін.»), за допомогою якого корона управляла козацькою Україною і поширювала свою владу у південно-східному напрямку. Однак частина із них – у соціальному плані дрібних шляхтичів – згодом поповнювала ряди козаків. На думку В. Липинського, основною причиною даної переорієнтації була втрата земельного наділу і економічне протистояння із великими магнатськими латифундіями. Він вважав, що «проникання... напливового шляхетського елементу в козаччину» відбувалося із різною інтенсивністю протягом ста років перед початком Української революції у 1648 р.; зокрема велика кількість шляхтичів «розпливається в козацькому морі» після Московської війни 1610–1613 рр.

Із білоруського шляхетства, котре підтримало повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького, В. Липинський називав представників Білевських, Громів, Кричевських, Плотницьких, Садовських, Савицьких, що походили із Брест-Литовського воєводства. Зазначав також про білоруську шляхту родом із Литовської Русі* (ту її частину, яка, на його думку, була «віддавна сприяюча... козакам»): Бекешів, Бережанських, Борутів, Буйницьких, Бурбів, Володковичів, Ганусовичів, Гарабурдів, Головнів, Жиркевичів, Корсаків, Полубинських, Потіїв, Прозорів, Пузин, Скірмунтів, Тереховських, Чепелевських, Чижів, Янчевських. У примітках монографії «Станіслав Михайло Кричевський» вчений зазначав: «Дані про шляхту В. К. Л. взяті переважно із гербовника Бонецького і Несецького». Він мав на увазі гербовники польського священика-єзуїта, історика, дослідника геральдики і генеалогії Каспера Несецького (1682–1744) «Корона Польська» (Т. 1–4, Львів, 1728–1743) та геральдика і генеалог Адама Бонецького (1842–1909) «Польський гербовник: історичні та генеалогічні відомості про знатні родини» (Т. 1-16, Варшава, 1899–1913). Однак інформативність зазначених праць про участь представників білоруського

* **Литовська Русь** – термін, який з'явився у джерелах XIV–XV ст.; із 1580-х рр. (після Люблінської унії), на думку частини сучасних білоруських істориків, на позначення земель Литовської Русі утвердився хоронім «Біла Русь».

шляхетства у повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького, їх аналіз і трактування В. Липинським потребують подальшого вивчення.

Вчений також з'ясував, що у рядах українського козацького війська був відомий шляхтич із Білої Русі, «син Василя, вітебського «войського»^{*} Шапка-Хотольський», який склав голову в ході битви під Лоевом у складі підрозділів полковника Михайла Кричевського (?–1649) у липні 1649 р. Одним із джерел, яке історик опрацював для висвітлення участі Шапки-Хотольського у революційних подіях, став «Діаріуш комісії московської...» від червня 1648 р. Даний документ виявив серед матеріалів зібрання «Архів князів Чорторійських» у краківських архівосховищах.

Таким чином, В. Липинський з'ясував факт участі представників шляхетства родом із теренів Білої Русі у подіях Української революції XVII ст. Зробив спробу розкрити причини підтримки ними гетьмана Б. Хмельницького. Однак не звернув увагу, що одним із мотивів даного політичного вибору могло бути звичайне бажання військової здобичі, а не прагнення змін соціально-економічного ладу Речі Посполитої чи відновлення української державності.

КРЫТКА ЗАМЕЖНОЙ АДУКАЦЫИ МАГНАТАУ ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVIII ст.

АЛІНА КАЛТАЧЭНКА
Мінск

Адукацыйныя падарожжы, важная частка еўрапейскай культуры перыяду ранняга Новага часу, былі распаўсюджаны сярод замож-

^{*} **Войський** – одна із допоміжних службових посад (урядів) у Короні Польській, Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій у XIV–XVII ст. У Королівстві Польському були «великі» (земські) та «малі» (міські) войські; у ВКЛ – лише земські. Войські призначалася польським королем, або великим князем литовським із представників дрібного военно-служилого стану наданням відповідного привілею. Відповідали за обороноздатність замків, дбали про родини тих, хто перебував на війні.

ных маладых людзей па ўсёй Еўропе. Сярод магнатаў ВКЛ практыка здзяйснення адукацыйных падарожжаў у Заходнюю Еўропу была таксама папулярна. Найбольш ёміста і каратка мэты падарожжа апісаў Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка: “для пазнання свету, звычаяў і вывучэння моў” [1, с. 40].

Галоўнымі аргументамі для адпраўкі маладога чалавека ў адукацыйнае падарожжа па Еўропе былі:

- магчымасць атрымання ці паглыблення патрэбных у будучым ведаў у лепшых навучальных установах і ў лепшых настаўнікаў і прафесараў;

- лепшыя ўмовы для вывучэння замежных моў;

- набыццё добрых манер і бляску ў асяроддзі еўрапейскіх арыстакратаў;

- шырокія магчымасці атрымання ваеннага, дыпламатычнага досведу і практычных навыкаў па гэтым напрамкам;

- наведванне краін, якія адыгрываюць фундаментальную ролю ў еўрапейскай палітыцы і культуры.

Гэтыя аргументы былі дастаковымі, каб з’ява замежных адукацыйных падарожжаў атрымала шырокае распаўсюджанне сярод магнатаў ВКЛ. Маладыя магнаты, ў гады свайго падарожжа, не з’яўляліся студэнтамі пэўнага ўніверсітэта, паспявалі наведаць іх шмат і праслухаць толькі патрэбныя ім лекцыі. Вучылі маладыя людзі мовы: лацінскую, нямецкую, французскую, італьянскую і інш., этыку, палітыку, гісторыю, тэалогію, рыторыку, фізіку і матэматыку. Абавязкова выдзялялі час на фізічныя практыкаванні: фехтаванне, верхавую язду і інш. Пры пэўнай цікавасці звярталі ўвагу і на мастацкую адукацыю. Такі падыход найлепш адпавядаў патрабаванням магнатэрыі і прыносіў найбольшую карысць.

Але, нягледзячы на ўсе станоўчыя моманты, існавала і крытыка еўрапейскіх падарожжаў за адукацыйнай. Крытыку выказвалі людзі, звязаныя з адукацыйнай сістэмай краіны і літаратурныя дзеячы. Пры гэтым аргументы былі самымі разнастайнымі, яны тычыліся звычаяў, рэлігіі, эканомікі, закраналі этычныя моманты, пэўныя адукацыйныя моманты, пытанні бяспекі, моды, здароўя. Напрыклад:

- вялікі кошт падарожжаў. Крытыкі заўважалі, што “больш абачліва было б пакінуць гэтыя грошы дома для павялічэння багацця радзімы” [2, с. 496];

- некаторыя заўважалі, што падчас падарожжаў псуюцца манеры маладых людзей, якія вяртаюцца не з добрымі ведамі, а з досведам розных правапарушэнняў, набыўшы дрэнныя звычкі [3, с. 48];

- негатыўны ўплыў замежных нормаў, якія набываюцца падчас падарожжа. Вацлав Патоцкі заўважаў, што гэта дрэнна ўплывае на захаванне родных звычайў, мовы, строяў і г.д. [3, с. 49];

- замежная адукацыя зьяўляецца прычынай залішняга гонару, маніі велічы ў дачыненні да свёй сям'і, матэрыялізму [4, с. 66];

- шмат крытыкі было звязана з ксенафобіяй і негатыўнымі стэрэатыпамі наконт іншых краін і іх жыхароў.

Але, нягледзячы на разнастайную крытыку, адукацыйныя падарожжы былі папулярны сярод магнатаў Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVI – першай палове XVIII ст.

Літаратура:

1. Kowalczyk, M.E. Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.) / M.E. Kowalczyk, D. Żołędz-Strzelczyk. – Wrocław: CHRONICON, 2017.

2. Stephanides, A. Mowa akademicka, tłum. E. Jędrkiewicz / A. Stephanides // Wybór pism pedagogicznych Polski doby Odrodzenia / oprac. J. Skoczek. – Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1956.

3. Żołędz-Strzelczyk, D. O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróżnych / D. Żołędz-Strzelczyk. – Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2020.

4. Orzeł, J. Edukacja szlachecka – ideały i postulaty w staropolskim piśmiennictwie pedagogicznym / J. Orzeł // Kultura i Edukacja. – 2011. – № 2 (81).

МОЛДАВИЯ ВО ВРЕМЯ ХОТИНСКОЙ БИТВЫ 1621 ГОДА. 400 ЛЕТ СО ДНЯ ХОТИНСКОЙ БИТВЫ

ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ

Кишенев

Битва при Хотине 1621 года – переломный момент в истории Центральной и Юго-Восточной Европы. Это часть польско-

османской войны 1620–1621 годов. Битва противоречива, даже если к ней шли шаг за шагом в первые десятилетия семнадцатого века, особенно во втором, но с другой стороны, теперь нам кажется, скорее всего эта битва является исторической случайностью, и которую ни Речипосполита, ни Османская Империя не хотели. Битва при Хотине, особенно изучаемая польской историографии, осталась в тени в румынской историографии. Это была не наша битва, только поляки и османы воевали на территории Молдовы. Интересна также смена хозяев Хотина в период 1611–1621 гг.: 1611 г. – молдавские, 1612 г. – польские, 1614 г. – молдавские, 1615 г. – польские, 1617 г. – молдавские, 1620 г. – польские, 1621 г. – после Хотинской битвы – молдавские хозяева. Это свидетельство стратегической важности региона, на границе с Польшей и в непосредственной близости от Каменъца Подольского, хотя в переписке того времени звучало часто будто бы сама крепость и сама территория возле нее не так и важны.

Битва при Хотине в 1621 году закончилась вничью, но мы все-таки должны признать, что цель, которую ставили перед собой османы, – уплата дани поляками, – не была достигнута. В то же время в Молдавии польско-османская война стала новым этапом политической нестабильности в стране периода между 1611 и 1634 годами. Сразу после битвы турки назначили господарем известного оппонента поляков Стефана Томшы II. Целью этого шага было закрепить позиции в дипломатических переговорах, которые поляки будут вести в лице Кшиштофа Збараски, большого посла, с османами. Кроме того, во время этой кампании турки присоединили территорию вокруг Рени к Османской империи. В польской стратегической концепции Молдова рассматривалась в то время как территория подвласной Османской империи, хотя в этом отношении было много нюансов. Правители Молдовы никогда с конца XVI века не теряли своей прерогативы быть посредниками в польско-османских отношениях. Это были своего рода региональные драгоманы (переводчики / дипломаты). Если в Константинополе роль драгоманов исполняли греки-христиане, то в отношениях с Польшей указанного периода эту роль отводили господарям Молдавской Земли. Во время польско-османской войны 1620–1621 годов молдаване обычно сохраняли нейтралитет, хотя молдавские

отряды, некоторые из которых возглавлял будущий господарь Мирон Барновский, грабили приграничные польские территории, нанося значительный ущерб своим северным соседям. Таким образом, ни кампания Станислава Жолкевского 1620 года, ни их действия 1621 года не были поддержаны молдаванами. Одной из важных причин такого положения дел было то, что после падения Мовилештов и преследования их сторонников в Молдове больше не было сильной пропольской партии, которая могла бы действовать совместно с поляками по модели 1595 года.

ГАЛІЦКА-ВАЛЫНСКАЯ ДЗЯРЖАВА І ЛІТВА Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ 13 ст.

АЛЯКСАНДР КРАЎЦЭВІЧ
Гародня-Варшава

У навуковай гістарыяграфіі вядомыя некалькі значэнняў паняцця “Літва” ў эпоху сярэднявечча і Новага часу: 1. **палітонім**, ці абазначэнне ўсёй дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага (далей ВКЛ); 2. **харонім**, ці “Літва ў вузкім сэнсе” (тэрмін уведзены Мацеем Любаўскім, іншыя назвы: Уласна Літва – *Lituania Propria*, Гістарычная Літва) – гістарычны цэнтр дзяржавы; 3. **Літва ў сэнсе этнаграфічным** (этнаграфічна балцкім).

У другой палове 13 ст., калі ВКЛ стваралася і змагалася за выжыванне, менавіта Уласна Літва і была ўсёй яго тэрыторыяй. Яе лакалізацыя па крыніцах 15–16 ст. вызначаная польскім гісторыкам Ежы Ахманьскім і ўдакладненая беларусам Міхалам Спірыдонавым. У агульных рысах Уласна Літва складалася з сённяшніх Наваградчыны, Віленшчыны, Гарадзеншчыны і заходняй часткі Меншчыны.

Паводле пісьмовых і археалагічных крыніц, гэтая вобласць у 13 ст. уяўляла сабой кантактную зону балцкага і ўсходнеславянскага этнічных арэалаў, у якой гарады (Наваградак, Гародня, Ваўкавыск, Слонім і інш.) былі славянскімі, а вясковая ваколіца – змешанай славяна-балцкай.

На момант пачатку працэсу дзяржаваўтварэння ва Ўласна Літве каля сярэдзіны 13 ст. (прыблізна ў 1248 г.) яна знаходзілася ў

арбіце палітычнага і культурніцкага ўплыву Галіцка-Валынскай дзяржавы. Узнікненне новага дзяржаватворчага асяродку праз саюз галоўнага горада рэгіёна Наваградка і аднаго з мацнейшых балцкіх князёў – Міндаўга пагражала інтарэсам Галіцка-Валынскай дзяржавы і выклікала актыўнае супрацьдзеянне з боку яе князёў Данілы і Васількі Раманавічаў. Яны стварылі антылітоўскую кааліцыю ў складзе, акрамя Галіцка-Валынскай дзяржавы, яцвяжскіх ды жамойцкіх кунігасаў і Інфлянцкага ордэна. Да ваенных дзеянняў супраць Літвы прыцягваліся таксама дапаможныя аддзелы полаўцаў. Было праведзена некалькі паходаў у Літву: зімой 1249/1250, у 1250, 1251, 1252 гадах. У 1251 г. Міндаўгу ўдалося вывесці з кааліцыі і перацягнуць на свой бок Інфлянцкі ордэн, прыняўшы ад яго хрышчэнне па каталіцкаму абраду.

Першая вайна Літвы з Галіцка-Валынскім княствам закончылася ў 1254 г. мірным пагадненнем, паводле якога сыну Данілы Галіцкага Раману былі перададзеныя ў валоданне панямонскія гарады Наваградак, Слонім, Ваўкавыск і інш. як васалу князя Міндаўга. Нягледзячы на ўзмацненне галіцка-валынскіх уплываў у Панямонні, агульны вынік вайны для Літвы быў станоўчы – дзяржава ацалела.

Мір быў парушаны ў 1258 г., калі татарскі хан Бурундай змусіў галіцка-валынскіх князёў да ўдзелу ў паходзе на Літву. Палітычная залежнасць ад Залатой Арды (ад 1259 г.) аслабіла ўплывы Галіцка-Валынскай дзяржавы ў Літве, паколькі татарскія ханы не лічыліся з яе інтарэсамі і вялі ўласную міжнародную палітыку.

Наступны этап актывізацыі адносінаў галіцка-валынскіх князёў з Літвой меў месца ў 1264–1270 г. Пасля забойства першага вялікага князя літоўскага Міндаўга, а потым ягонага наступніка Трацяты ў 1264 г. галіцка-валынскія князі аказалі збройную дапамогу сыну Міндаўга Войшалку ў ягоным змаганні за ўладу ў Літве. Коштам падтрымкі была васальная залежнасць Войшалка ад Васількі Раманавіча і прыняцце ў суправіцелі ў Літве сына Данілы Раманавіча – холмскага і бельзскага князя Шварна – зяця Міндаўга. Гэты эпізод палітычнай гісторыі Літвы – адно са сведчанняў актыўнага ўдзелу ў працэсе стварэння ВКЛ усходніх славянаў, якое супярэчыць традыцыйнай гістарыяграфічнай версіі пра ВКЛ як выключна балцкую/летувіскую дзяржаву.

Пасля смерці Шварна Данілавіча каля 1270 г. новы вялікі князь літоўскі Трайдэн вярнуўся да канфрантацыі з галіцка-валынскімі князямі, выкарыстоўваючы іх унутраныя канфлікты. Актыўныя ваенныя дзеянні ў 1275–1277 г. вяліся як звычайна ў тых часы, паходамі на варожую тэрыторыю. На баку галіцкага князя Льва Данілавіча супраць Літвы ваявала татарскае войска. Пры гэтым ініцыятарамі самых значных паходаў на Літву былі татарскія ханы,

Пасля замірэння ў 1276/7 г. крыніцы не згадваюць пра новыя збройныя сутыкненні галіцка-валынскіх князёў з літоўскімі. Перыяд стабільнасці ў адносінах працягваўся да першых дзесяцігоддзяў 14 ст., пакуль нешчаслівыя лёсы князёў дынастыі Раманавічаў не прывялі да істотнага аслаблення, а потым і падзелу тэрыторыі Галіцка-Валынскай дзяржавы паміж Літвой і Польшчай.

НАШАДКИ ОЛЬГЕРДОВИЧІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ: ДО ІСТОРІЇ КНЯЗІВСЬКОГО РОДУ САНГУШКІВ-КОВЕЛЬСЬКИХ НА ВОЛИНІ

АКАШ КРІШАН

Київ

Після багатьох рокаў кровапролітных войнаў за спадщину галіцкіх Романовічів Волинь опинилася ў складзе Вялікага князівства Літовскага. Польскія монархі і політычны народ Корони спрыямалі гэты рэгіён як тимчасова окупавану літовцамі тэрыторыю. За такіх умоваў на Західній Волині виникае цэлы ряд абаронных споруд, воладарыямі якіх стаюць нашадкі літовскага князя Гедзіміна. Тому не выпадкова, што історыя Ковеля, розташаванага на самай межы Вялікага князівства і Корони, сягае другой паловіны XIV ст. У гэты час північна-західныя краіны Волині перебувалі ў руках старшага сына князя Федора Ольгердовіча – Сангушка (Сендюшка) Федьковіча († до 1454), што мав титул «князя на Ратні та Ковелі» [5, с. 294]. Ёго нашадкі – прадставнікі аднаго з найвплывовішых князівскіх родів Вялікага князівства Літовскага – пачергова володілі Ковелем упродовж другой паловіны XV – пачатку XVI ст. Другім власніком містечка

на р. Турії був син Сангушка князь Михайло, який, отримавши наприкінці XV ст. підтвердження своїх прав на Ковель [8, с. 448], безперешкодно посідав його аж до своєї смерті (1511). Син цього князя Василь Михайлович, успадкувавши батьківщину, першим в роду почав іменуватися Сангушком-Ковельським [6, с. 513].

Як стверджував відомий дослідник Волині Микола Теодорович, з 1511 р. саме Василь Михайлович Сангушко посідав уряд місцевого старости в описуваному волинському регіоні і став родоначальником нової фамільної гілки – князів Ковельських [4, с. 5], однак висловимо сумнів щодо першого факту, бо значно пізніше – через понад 30 років – лише з 1543 р. Ковельщина була перетворена на королівський домен (т. зв. «королівщину»), а до того часу перебувала у стані приватного маєтку нащадків Ольгердовичів.

Історію появи цього подвійного прізвища можна розглядати під двома кутами зору. Приставка «Ковельський», з одного боку, вказувала на центральне володіння князя Василя і, разом з тим, виділяла його з-поміж інших представників роду Сангушків, котрі посідали на Волині низку маєтностей, за які між ними часом виникали жорсткі суперечки. Подібні майнові спори (і не тільки в межах однієї князівської фамільї [3, с. 191–194]) могли тривати роками [1; с. 68–69, 129, 237–238]. До їх поладження залучалися великокнязівські комісари, родичі та сусіди сторін, а найдієвішим механізмом вирішення конфліктних ситуацій були угоди, в яких чітко прописувалися межі володінь. Так, у фамільному архіві князів Сангушків є згадка про розмежування між Ковельщиною князя Василя Михайловича і Камінь-Коширськими «добрами» його родича князя Андрія Михайловича Коширського (1519) [2, с. 188].

Однак тодішньому дідичу не поталанило ні зі своїми кривняками, ні з сусідами, бо саме через постійні локальні конфлікти з останніми Василь Сангушко у березні 1543 р. і прийняв пропозицію дружини польського короля і великого литовського князя Сигізмунда I Старого Бони Сфорци [7], обмінятися маєтками. Завдяки збереженому у джерелах опису отриманого маєтку він на середину XVI ст. становив поважний земельний наділ і складався з міста Ковеля, 3 містечок (Миляновичі, Вижва і Фалимичі) та 35 сіл [2, 334–339; 4, с. 6]. Отже, як бачимо, перший і (на практиці)

останній володар Ковельщини з роду «нової» гілки Сангушків успадкував від предків (і, вочевидь, ще збільшив за час свого панування) досить великий шерег землеволодінь з доволі розвиненим рівнем урбанізації.

Литовські князі Сангушки, зокрема їх «Ковельський» рід, володіли цим волинським регіоном понад сто років. Навіть після переходу останнього до складу королівського домену нащадки славетних Ольгердовичів продовжували ще сторіччями ідентифікувати свою приналежність до колишнього родинного «гнізда». З часом державні кордони змінилися, історії князів закінчилися, а Ковельщина продовжила розвиватися. Як цього свого часу прагнули литовські можновладці Сангушки на цій українській землі.

Список використаних джерел та літератури

1. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1890. – Т. 3. – 606 s.
2. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1890. – Т. 4. – 234 s.
3. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574) [Užrašymų knyga 51] / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. – Vilnius, 2000.
4. *Теодорович Н.* Волянь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Почаев, 1903. – Т. 5 [Ковельський уезд]. – 572 с.
5. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 412 с.
6. *Machynia M.* Sanguszko Wasyl // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. – Т. 34. – S. 513–514.
7. *Pociecha W.* Bona Sforza // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1936. – Т. 2. – S. 288–294.
8. *Wolff J.* Książowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. – Warszawa, 1895. – 698 s.

«МАТИ ВЕЛИКУ ПЕРЕСТОРОГУ ТА ВСТАНОВЛЮВАТИ ЗАСТАВИ»: БОРОТЬБА З ІНФЕКЦІЙНИМИ ХВОРОБАМИ ТА ВЖИТТЯ КАРАНТИННИХ ЗАХОДІВ НА ТЕРИТОРІЇ МАЛОРОСІЇ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У XVIII СТОРІЧЧІ

ОЛЕНА КУЖЕЛЬНА

Шостка

Для надання медичної допомоги населенню на території Великого князівства Литовського та Малоросії створювалася мережа лікарень, шпиталів, аптечних закладів. За даними переписних книг у Чернігівському полку в 1732 році нараховувалося 118 шпиталів. Через п'ятнадцять років в семи полках Лівобережної України функціонувало 589 шпиталів. Створювалися також спеціалізовані медичні заклади. Так, наприклад, 1787 року Київський приказ громадської опіки мав у своєму підпорядкуванні соматичну, інфекційну та віспяну лікарні. На території Білорусі шпиталі відкривалися переважно при костелах. В 1780 році в 16 деканатах Віленської дієцезії нараховувалося 178 католицьких шпиталів на 1334 чол., в північно-східній частині Білорусі було 66 шпиталів, в яких перебувало 489 чоловік. Більша частина лікарів, як на території ВКЛ так і Малоросії, були вихідцями з західноєвропейських країн. За твердженнями історика О.Ішутіна більшість лікарів ВКЛ були випускниками Києво-Могилянської академії.

Головним бичем людства були кровопролитні війни, але не менш жахливими були епідемії, які забирали тисячі життів. У XVIII сторіччі війни та епідемії були майже «нерозлучні». Так, спалахи хвороб відбувалися під час Північної війни, російсько-турецьких війн 1735–1739, 1768–1774 років й продовжувалися і в наступні роки.

Однією з задач урядів було не допустити розповсюдження хвороб. З цією метою збільшувався штат лікарів, ставилися «заслони», встановлювався карантини. При цьому, як би сказали у наш час, проводився постійний моніторинг ситуації: у місця, де спостерігався спалах хвороби направлялися спеціальні люди («нарочные»), до губернських канцелярій надсилалися накази щодо

вжиття протиепідемічних заходів, і в свою чергу, з місць повинні були надходити рапорти, як саме виконувалися ці вказівки. Наприкінці 1743 року питання, пов'язані з розповсюдженням у тому чи іншому регіоні небезпечних хвороб, розглядалися на засіданнях Сенату майже щотижня.

На початку XVIII сторіччя спалахи хвороб спостерігалися в Малоросії. Ознаки «моровой язвы» з'явилися 1710 року у Києві, а наступного року – в Чернігові. 10 серпня 1711 року Київський губернатор Д.М. Голіцин повідомляв, що «в Чернигове учинилась на людей моровая язва, и для усмотра той болезни, послан из Киева в Чернигов лекарь». З 31-го обстеженого 13 чоловіків виявилися хворими «с язвами и с синими пятнами и карбункулами». У зв'язку з такою ситуацією «из города людей велено вывезть в поле, и кругом поставлен карантин. А по Черниговскому тракту во все города и места посланы из Киева указы, чтобы никуда не пропускали». Одночасно до Сенату з приводу розповсюдження на Чернігівщині хвороби надійшли листи від Державного канцлера Г.І. Головкина. У зв'язку з цим Сенат прийняв наказ від 27.08.1711 р. «Об учреждении в городах Киевской губернии застав по случаю продолжающейся в Чернигове моровой язвы», яким передбачалося «в Великороссийские города, пограничные от малороссийских городов ... учинить заставы, каковы в прошлом 1710 году, для моровой же язвы, бывшей в Киеве, учреждены были, и никого из жителей из Малороссийских городов в Великороссийские пропускать не велели».

З 16 тисяч козаків, що брали участь у Кримській виправі 1736 року, наприкінці походу додому було відправлено 1752 хворих вояків. У 1738 році ситуація ще більше погіршилася у зв'язку «з поширенням пошесті». У червні 1738 року фельдмаршал Мініх звертався до Кабінету Міністрів щодо швидкого розповсюдження інфекційних хвороб з Очакова. За виразом О. Репана «ГВК спробувала зупинити хворобу, як татар, на кордоні». Козацькі загони, що мали повертатися зі степу, вимушені були залишатися на карантині. Навіть листи, що надсилалися з Очакова підлягали термічній обробці. Наприкінці липня хвороба спостерігалася вже в Харківському та Ізюмському полках, а пізніше перекинулася на Гадяцькій та Полтавській полки. Представники козацької стар-

шини вживали заходів щодо протистояння хворобі, ще до приходу вказівок «зверху». Так, полтавський полковник В. Кочубей, дізнавшись про появу хвороби у м. Соколки, зразу ж наказав блокувати цей пункт заставами, і лише потім повідомив про це Військову канцелярію.

Були випадки, коли з метою нерозповсюдження хвороб, спалювалися цілі села. 5.06.1741 р. Сенат розгляд справу щодо невдоволення військових грузинських полків наданими їм за службу маєтностями. Йшла мова про те, що «грузинцы объявляют в отведенных им в пограничном полтавском полку деревнях весьма недовольство и за негодностию принимать не хотят». Члени Сенату вимушені були констатувати, що «оные грузинцы отведенными деревнями подлинно довольны быть не могут, ибо ... те места во время с турками войны от нападения неприятельского частью разорены, да от тогож и для заражения опасною болезнию выжжены».

«В предосторожности с турецкой стороны от поветренной болезни» Сенатським наказом від 28.09.1743 р. було передбачено «определить в Малой России особливого доктора с жалованием по 600 р. в год и до 3-х лекарей», одночасно наголошувалося «о непропуске привезенных из турецкой земли и из Крыма ... товаров». В наказі вкотре нагадувалося «от выше помянутой с турецкой стороны поветренной болезни иметь найкрепчайшую предосторожность и для того... чинить заставы».

При запровадженні застережних заходів правила карантину розповсюджувалися на всі верстви населення. 17.10.1743 р. надійшов рапорт Київського генерал-губернатора Леонтьєва «о имени предосторожности от умножающейся в Константинополе опасной болезни». Леонтьєв писав: «От той болезни при всех пограничных форпостах предосторожности чинятся, а особливо при Васильковском форпосте, куда наиболее из турецкой области люди приезжают; каждый человек не толико оной ... области, но и других государств, польского и прочих, в лучшую предосторожность и с лекарским даже до нага осмотром пропускается, и для того всегда лекаря при том форпосте живут».

За згадками Густава Фон-Штрэндмана, після завершення Кримського походу 1771 року полки були розквартировані у передмістях

Полтави. Сам Фон-Штрэндман, повертаючись з військового походу у відпустку, 3 листопада 1771 року отримав догану від генерал-аншефа Долгорукова «за злишком спешный проезд чрез карантин от Перекопа до Полтавы». З Полтави Фон-Штрэндман отримав направлення до 17-тої польової команди, що розташовувалася в м. Дерпт. Ось як він описує свою подорож:

«4-го ноября выехал верхом из Полтавы... Сделав 704 версты, приехал в Смоленск 27-го, после многих приключений и неприятностей. Между Мглином и Рославлем меня не хотели пропустить в Смоленскую губернию, потому что на форпостах были еще карантинны, вследствие появившейся чумы в южной России и особенно в некоторых украинских городах. В Смоленской губернии был обнародован строжайший указ решительно никого не пропускать из Украйны. Мне следовало ехать на Серпухов, через главный карантин, т.е. сделать объезд около 100 верст. Я был поставлен в весьма затруднительное положение, но решил пробраться прямым путем и удалось мне проехать по проселочной дороге, чрез большой лес, вдоль польской границы и здесь крестьяне не хотели меня пропустить, но благодаря общительности смоленской помещицы, к которой я должен был обратиться, проехал до Великой-Луки, где я должен был выдержать 8-ми дневный карантин».

Іноді вжиті протиепідемічні заходи були недостатніми, іноді вважалися зайвою пересторогою, але тим не менш, вони ставили на меті захист здоров'я людей і безпеку держави в цілому. І, сьогодні, у ХХІ сторіччі, приміряючи на себе захисний одяг під назвою «карантин», ми повинні пам'ятати стару істину: «краще попередити хворобу, аніж її лікувати».

**«СТАРОСВІТСКІСТЬ» і «НОВОСВІТКІСТЬ»
У ЛИСТУВАННІ КН. В.-К. ОСТРОЗЬКОГО З ЛИТОВСЬКИМ
ГЕТЬМАНОМ К. РАДЗИВІЛЛОМ**

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ
Острог

Регулярне листування між кийвським воєводою кн. Василе-Костнтином Острозьким і литовським підчашієм, далі гетьманом і

віленським воєводою Криштофом Радзивіллою, званим «Перуном», зав'язалися з часу одруження останнього з донькою князя Катериною в Дубні 1578 р. Як знак встановлення тісних відносин тесть подарував підчашієві свій мурований будинок у Вільні. Померла Катерина трохи більше, ніж через рік після укладення шлюбу, під час народження сина Януша. Попри те, що гетьман одружився втретє (з Катериною Тенчинською), князь продовжував підтримувати з ним товариські відносини, продовжуючи активно листуватися. Ці зв'язки посилювалися у зв'язку з четвертим шлюбом К. Радзивілла – з Галшкою, ще однією донькою київського воєводи, перед цим дружиною протектора аріанізму віленського каштеляна Яна Кишки. Стосунки тимчасово зіпсувалися в 1594 р., коли Криштоф від імені своєї четвертої дружини та сина від Катерини – Януша, викликав тестя до суду, вимагаючи маєтностей, що належали донькам Василя-Костянтина по їх матері. Перед розглядом апеляції князя в Люблінському трибуналі сторони дійшли до угоди, підготовкою укладення якої займався відправлений до Слоніма в травні 1594 р. слуга князя луцький війський Ждан Боровицький. Згідно з цією угодою Радзивілли отримали маєтності Глуськ у Новогородському та Тернопіль в Руському воєводстві, а також набули права на володіння в Оршанському повіті. Стосунки між двома магнатами, якщо й погіршилися, то незначно, оскільки для Острозького віленський воєвода залишався вкрай необхідним контрагентом. Це визначалося двома причинами. По-перше, лідерством в православному таборі, який в умовах протистояння католицькій контрреформації потребував як союзників протестантів, а К. Радзивілл позиціонувався як протектор кальвіністів у Великому князівстві Литовському. По-друге, Острозькі мали напружені, близькі до ворожих, відносини з надзвичайно впливовим на королівському дворі й серед шляхти коронним канцлером і гетьманом Яном Замоїським. Віленський воєвода, який на перших порах контактів обіцяв сприяти порозумінню князя зі своїм основним тогочасним опонентом, щоправда, згодом за полагодження відносин між сторонами не брався. Як наслідок, листи київського воєводи до литовського гетьмана стали менш щирими, але більш предметними. Листування між сторонами тривало до смерті К. Радзивілла в 1603 р.

У листах київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького до свого респондента перших поунійних десятиліть достатньо часто зустрічаються поняття «старосвітськість» і «новосвітськість» та їх протиставлення. Як здається, вони є аналогами широко вживаних у середовищі шляхти Великого князівства Литовського понять «старовини» і «новизни». Чому князь не вдався до традиційного понятійного апарату в своїй кореспонденції? Для цього було декілька причин. По-перше, «старовина і новизна» були елементом (одним з найбільш важливих) відносини між великими князями литовськими та різними верстами князівства, тоді як Острозький порівнював явища, що мали місце у різних державах – Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. По-друге, якщо «старовина» мала визначену хронологічну ретроспективу (початково, як встановив М. Кром, трохи більше 40 років), а «новизна» асоціювалася з небажаними змінами, то у розумінні Острозького «старосвітськість і новосвітськість» це засіб унаочнення його приватної позиції щодо тих змін, які привнесла на українські землі Люблінська унія 1569 р. По-третє, «старосвітськість» і «новосвітськість» – це поняття морального значення на відміну від «старовини» і «новизни», які мали переважно юридичний характер. По-четверте, вживання князем цих понять стало наслідком культурно-освітніх зрушень, які проявилися у суспільстві інкорпорованих воєводств, головним чином у шляхетському соціумі. Одним з елементів цих зрушень стало зростання впливу польської культури доби Відродження, в літературі якого ці терміни використовувалися, щоправда, в дещо іншому контексті.

Попри те, що «старосвітськість і новосвітськість» були виявом приватної інтерпретації кн. В.-К. Острозького, вони стосувалися цілого ряду надзвичайно важливих для Речі Посполитої аспектів зовнішньої і внутрішньої політики. Принагідно слід відзначити, що скептичне відношення князя до нового міждержавного утворення проявилось в тому, що він ще навіть наприкінці 1570 – на початку 1580 рр. у своїх листах до Криштофа Радзивілла писав слово «Річ Посполита» з маленької літери.

До загострення релігійного питання в Речі Посполитій (середина 1590-х рр.) в листах київського воєводи до литовського гетьмана домінує питання відносин між християнами й мусульманами

в контексті зовнішньої політики держави. Найбільше роздумів у Острозького викликала політика протистояння з Московською державою. Вона фундаментально суперечила князевому розумінню необхідності протистояння християнської та ісламської цивілізацій. Князь оцінює договір з Кримом, укладений Мартином Броневським у 1578 р., як «строкатий і ладакий», висловлює побоювання, що московці своїми «мармирками» (соболями) переважають «наших жовтих лисів» і татарин стане союзником Москви. На думку князя, татари обманюють і Річ Посполиту, і Москву, а «ми убогі християни-філософи не чуємо один одного». Коли для князя стало зрозумілою невідворотність відновлення війни з Москвою, він з жалем зазначає в листі до К. Радзивілла, що тепер можуть «бусурмани радіти, а християни плакати». Саме внаслідок розходжень між християнами, на його думку, зникли з карти держава греків (Візантія), Босанське та Угорське королівства. Таку політику Стефана Баторія Острозький приватно засуджує; в дійсності ж мав реалізовувати – очолюючи у 1579 р. військовий похід на Сіверщину, в якому взяв участь і татарський загін. Єдине, що до чого міг вдатися Василь-Костянтин – це заборонити своїм воїнам брати участь у спільних з татарами операціях з нищення й пограбування території Сіверської землі. У контексті листів до литовського гетьмана можна зрозуміти, що Острозький вважає московську політику Баторія згубною. Зате з оптимізмом князь сприймав спроби християнського світу потіснити мусульман з Європи, як це мало місце в середині 1590-х рр., коли виношувалися плани створення анти-турецької ліги держав. З листів до К. Радзивілла стає зрозуміло, що ідеалом князя були часи хрестових походів, коли християнський світ цілісно протистояв світу мусульманському.

У контексті відновлення війни з Московською державою Острозький постійно вдається до оцінки бойових якостей коронного війська. Очікуючи перед Сіверським походом обіцяну допомогу зі Львова, князь у листі до зятя дуже скептично оцінює їх бажання допомогти йому – «вони швидше куфи (бочки) малмазії (вина) вип'ють, ніж зі мною воду з Десни будуть пити». Під час самого походу Василь-Костянтин мав можливість порівняти бойовий стан своїх підопічних і московських ратних людей. Обґрунтовуючи відмову від штурму Чернігівського замку, він зазначає, «бо тяжко з

мотикою на сонце». На його думку, якби ратні люди вийшли з замку на поле, то могли нас «відхлестати» (хлости дати). Не кращої думки Острозький і про залогу підопічного йому Київського замку. За його словами вона укомплектована жебраками, кульгавими, але не живими людьми. Як наслідок, загальний оборонний стан замку такий, що він не може гарантувати безпеку не лише для людей, але й для свиней. З пітетом князь згадує старі литовські часи, коли подібних проблем не було. Особливо дошкуляла «новосвітськість» у плані фінансового забезпечення війська. Острозький з метою забезпечення війська платнею навіть віддав розпорядження шукати у Києві скарби, але акція не увінчалася успіхом. Тому головною метою жовнірів, на його думку, є не війна, а задоволення прохань про гроші та кар'єрне підвищення. Як вважав князь, у війні московське військо, а особливо під особистим проводом царя, буде мати перевагу.

Як прикордонний (київський) староста Острозький турбувався й про організацію воєводського ополчення. Князя обурювало те, що місцеві старости (житомирський, черкаський, канівський, остерський, овруцький, любецький) не є безпосередньо йому підпорядковані. Як він вважає (в дійсності помилково), до унії, за литовських часів, все було навпаки. Князь домагався, щоб перед Сіверським походом листи до старост передбачили їх підпорядкування йому як воєводі. Ці надії Василя-Костянтина не справдилися. І вину за це він покладав на коронного канцлера Яна Замойського. Видавши листи всупереч бажанню Острозького, канцлер потрактував його «не як поляк поляка, а як поляк русина». Тут вимальовується ще один елемент «новосвітськості» – трактування всупереч рішення Люблінського сейму русинів не як рівних полякам.

Усвідомлення князем нерівності поляків і русинів розвивається й у зв'язку з мовною проблемою. «Бо канцлер наш з латини листи пише, якої пограничні люди не можуть зрозуміти. До них потрібно «відкриті листи по старосвітському руською мовою і письмом писати, а не по новосвітському». У цій фразі слід вбачати закид стосовно порушення однієї з базових вимог шляхти на Люблінському сеймі 1569 р. – збереження вживання руської мови як діловодної.

Проявом «новосвітськості» Острозький вважає і обсадження урядів в українських воєводствах поляками. Цю тему він обговорює у листі до К. Разивілла в зв'язку з конфліктом вінницького і брацлавського старости Миколая Струся з своїми підданими. Староста запровадив незвичні податки, що призвело до бунту вінничан, які навіть мали намір вибратися закордон. Князь просить Радзивілла клопотатися перед королем, щоб той наказав «у Польщі по польському керувати, а на кордоні «по старосвітському», бо тим селянам не має чого втрачати, не мають ні кам'яниць, ні забудованих фільварків». Інакше тими «польськими звичаями їх виженуть до Волох чи до Тегині». А в цілому, на думку князя, роздавати уряди в українських воєводствах полякам та ще й неосілим немає чого.

Характерно, що в окремих випадках елементи «старовини» («старосвітськості») Острозьким засуджуються. Так, наприклад, князь в негативному контексті називає кременецький гродський суд «своїм», «його» для князя Януша Збараського. Князі, в тому числі й Острозький, дотримуючись литовської практики передунійних часів, намагалися мати «свої» гродські суди, особливо у повітах, де були сконцентровані їх маєтки. Василеві-Костянтину в цьому плані не пощастило. Він довго добивався уряду луцького старости, що був главою місцевого суду, але так його і не отримав. Збараському повезло більше – він довгий час з 1574 по 1608 р. був кременецьким старостою, а саме в Кременецькому повіті зосереджувався основний масив його земельних володінь. Мали у цьому повіті свої володіння й Острозькі – Василь-Костянтин та Януш. Власне конфлікт зі Збараським, що виник у Януша Острозького 1584 р. щодо села Кошкова і в який був волею Збараського втягнутий Василь-Костянтин, призвів до винесення кременецьким гродським судом штрафу в 215 кіп литовських грошей. Попри подібне судження, не слід поширювати думку Острозького на всю практику судочинства в українських воєводствах, де «свої» суди працювали в інтересах саме таких впливових осіб, як Острозький. Тут радше незадоволення відсутністю можливості власного впливу на кременецький гродський суд.

Інший елемент «старосвітськості», що викликав невдоволення Острозького, – це слабка активність руської шляхти на сеймах та

лобіювання на сеймах окремими шляхетськими угрупованнями своїх приватних інтересів – «приват». Тут проявилася і загальнодержавна позиція князя і його роль як регіонального лідера. Зрозуміло, що найбільш виразно ці риси Острозького проявилися, коли особисто князь втратив можливість досягати поставлених цілей, а мусив опиратися на шляхту. У листі до К. Радзивілла, написаного у квітні 1595 р., співчуваючи адресату, з яким неналежно обійшлися на сеймі, Василь-Костянтин відзначає, що «багато з нас не хоче заради спільних інтересів приваток своїх занедбати. І багато нас таких, і я сам такий». В іншому листі до К. Радзивілла, датованого тим само місяцем і роком, князь категорично засуджує шляхту, яка на сеймиках, в тому числі і в Прошевицях, відкинула ідею долучення Речі Посполитої до антитурецької Християнської ліги. А все, на думку Острозького, через домінування приватних інтересів – приват.

Тема, у межах якої князь найбільше роздумував про прояви «старосвітськості» і «новосвітськості», – це, безперечно, тема релігії. Трактуючи себе у кореспонденції до Радзивілла як «убогого старця», «богомольця», бажання стати «монахом» засвідчує особливу делікатність цієї теми для Острозького. Ревниве відношення до православ'я не залишає сумніву, що «східна» церква залишалася завжди у Острозького у межах координат «старосвітськості». Закиди йому щодо грішності православних викликали у князя роздратування. У листі до К. Радзивілла від 8 травня 1585 р., реагуючи на якісь докори до нього з боку батька Криштофа – Миколая Радзивілла «Рудого», Острозький зауважує, що і «Криштоф чинить як королева Бона, яка на сповіді жодного гріха за собою не визнала, але кожен ксьондз її розгрішав, а вона у надії на це продовжувала грішити». І відразу ж пояснює причини тимчасового розладу відносин з Криштофом причинами астрологічними. «Мабуть на розлад вплинув цей рік, про який пан Римша математик на основі небесних спостережень написав, що протягом нього люди до Громниць (Стрітєння Господнє) все навпаки чинити мають». Втім відношення Василя-Костянтина до православ'я не є закостенілим. Інколи розчарований у його здатності конкурувати з католицизмом, князь висловлює намір стати «новохрещенцем», які, так само, як і ченці, «свої заліза й броні на плуги перетворюють». Судячи з намірів князя, йому близькими були антитринітарії.

Лояльно Острозький відносився до протестантів, але вибірково. У листі до свого внука Януша Радзивілла 14 квітня 1585 р. князь, реагуючи на те, що внук їздить разом з батьком – Криштофом Радзивіллою на збори протестантів, зазначав, що внук робить добру справу, якщо «там громадається правдиві визнавці Христа і під двома особами сакраментів вживають, як ми люди східні». Але одночасно Острозький застерігає внука, що «якби він їздив до єзуїтів, нових єзусівців, то я б не за добре то мав». Очевидно, їх діяльність ще в період до міжрелігійної конфронтації він розцінював як розрив з християнською традицією, а значить «новосвітськістю».

Очевидно, що важливим елементом «старосвітськості» було дотримання князівського етикету, що відрізняв цю верству від шляхетського загалу. Інколи Острозькому доводилося визнавати, що витримати цей рівень йому не вдавалося. Так у листі до К. Радзивілла від 31 грудня 1590 р. князь скаржився, що «на цей сейм по трудностях, працях і клопотах мусив їхати босо й просто-волосо, нібито так і мусило бути».

Складовою «старосвітськості» Острозького було шанобливе ставлення до киево-руської старовини. Ця риса характеру князя особливо яскраво проявилася після призначення його київським воєводою. Києво-руські церкви і монастирі виступали одним з чинників постійних клопотів Василя-Костянтина щодо виділення зі скарбу коштів на укріплення Київського замку. Вразив Острозького своїми киево-руськими пам'ятками і Чернігів. Жалкуючи, що внаслідок браку людей йому не вдалося взяти це місто, у листі до К. Радзивілла князь відзначає: «В якому все antiquitates (старожитності), як у Києві, а за ним як за главою і Сіверська земля».

Важлива складова співпраці між Острозьким і Радзивіллою виявилася в рамках системи парламентаризму. Йшлося про узгоджені рішення сеймиків Литви та українських воєводств, зокрема Волині й Київщини, на які князь мав сильний вплив. Особливої актуальності ця співпраця набула після 1595 р., коли розгорілася боротьба навколо укладеної Берестейської унії, противниками якої були обидва респонденти. Наприкінці 1602 р., будучи вже в похилому віці й відчуваючи проблеми зі здоров'ям, яке не дозволяло князеві покидати родинний Острог, Острозький, все-таки, обіцяє

віленському воеводі вплинути на позицію волинського сеймика, який мав відбутися 20 січня 1603 р. Для цього він мав виїхати в Крупу, під Луцьк, чи в Городище, під Степань, щоб мати можливість пролобіювати прохання литовських сеймиків з метою їх підтримки в Луцьку. Цей приклад демонструє, що князь, хотів – не хотів, змушений був вписуватися в стандарти «новосвітськості», якими б протирічними литовській старовині вони не були.

Острозький в своїх листах часто надавав гетьманові актуальні рекомендації, що базувалися на його особистому досвіді. Так, у зв'язку із зобов'язанням Криштофа в 1590 р. на прохання короля відправитися з литовським військом на Поділля, щоб вступити в війну з Османською імперією, князь в своєму листі з Тарнова від 30 квітня 1590 р. дає поради щодо найкращої дороги на Волинь, яку неможливо було оминати в подільському напрямку. Острозький піддає сумніву бажання гетьмана рухатися з військом через Лойову Гору. Для останнього цей шлях був більш-менш знайомим, оскільки цим шляхом він на чолі війська виступав проти татар. Князь називає цю дорогу поганою для кінноти й сильно крученою. Визнає Василь-Костянтин незадовільний стан дороги з Литви на Волинь через Пінськ, а через Берестя – далекою. Стосовно переходу через Слуцьк і Мозир, то її недоліком, на думку князя, є часті повороти та проходження в лісах й болотах, що утруднить пересування пошту. Рекомендує Острозький Радзивілла дорогу через Ратно. Князь зауважує, що литовський гетьман, їдучи цим шляхом, буде можливість бачити, з одного боку, Корону (Белзьке воєводство), а, з іншого, Волинь. Крім цього, ця транспортна артерія пролягає повз Чорний шлях, яким традиційно вдиралися до Польсько-Литовської держави татари.

Отже, симпатії кн. В.-К. Острозького пов'язувалися з традиціями періоду Великого князівства Литовського, яке гарантувало традиційні права князівської версти, не диктувало впровадження елементів новизни, що розмивали її правовий статус. Польська доба внесла в життя князя масу новацій, з великою частиною яких йому важко було погодитися. Листи до К. Радзивілла в даному контексті виступали своєрідною нішею висловлення незадоволення цими впровадженнями й декларації прихильності до доунійної практики.

ПОСТАТЬ ОСТАФІЯ ДАШКОВИЧА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ

ВАЛЕРІЙ ЛАСТОВСЬКИЙ

Київ

Під історичною пам'яттю, як правило, розуміють сукупність уявлень певного соціуму про минуле. При цьому вона включає в себе окрім загальних уявлень про власну історію, ще й уявлення про певні події та історичних персонажів і їх роль в історичних процесах. Для України важливою частиною історичної пам'яті є уявлення щодо козацтва та найбільш знакових його фігур. Ці уявлення зазнають постійної трансформації відповідно до уявлень, знань та потреб часу. На них впливають як наукові, так і ідеологічні моменти.

Образ Остафія Дашковича, відомого військового і політичного діяча першої третини XVI століття, достатньо показовий у тому як відбуваються певні перетворення з ним на різних рівнях історичної пам'яті. Цікавий він ще й з огляду на можливості взаємних впливів на національних рівнях, зокрема польському і українському.

Може видатися дивним, але для польської еліти пам'ять про Остафія Дашковича мала від XVI століття значно більше значення, ніж для української. Це проявилось ще у ті ж часи. Хоча сам пан Остафій помер у 1535 році, його ще досить довго пам'ятали у політичному просторі. Показовий момент: 1 квітня 1546 року помирає польський король Сигізмунд I і під час похоронних процедур, між іншим, в урочистій промові згадав Остафія Дашковича та його заслуги тодішній королівський секретар Мартін Кромер (1512–1589). У подальшому пан Остафій став одною із визначних фігур у польській історіографії. А з появою українського романтизму в польській літературі він ще й став героїчним персонажем художніх творів. Так, у 1849 році Міхалом Гліщинським (1814–1874) була надрукована «Дума про Остафія Дашковича» («Duma o Ostafim Daszkiewiczzu») [4]. Пізніше, у 1915 році, Іван Франко, детально її проаналізувавши, дійшов висновку, що цей твір не був насправді українською думою (хоча багато хто впевнений у цьому ще й досі; наприклад, вважав, що вона була створена на зламі XVI–

XVII ст. і польський історик Владислав Серчик). Є й інші польські твори, в яких прославлялась ця особистість – зокрема, в поезії Юзефа Богдана Залеського (1802–1886) «Z mogiły Sawor. O najprzerwym hetmanie» (видана у 1841 р.).

Козацтво та козацька еліта впродовж XVII–XVIII століть фактично не сприймали Остафія Дашковича як свого представника. Тому в простір української еліти його образ почав входити лише наприкінці XVIII – на початку XIX століть. Остафій Дашкович стає персонажем відомого «Словника малоросійської старовини» Василя Ломиківського у 1808 році, а потім вже й інших творів. Так починає укорінюватися за ним статус першого організатора козацтва і його гетьмана. Але вся їх інформація була орієнтована на іноземну літературу. Лише Михайло Максимович намагався показати реальну картину, а не міфічну.

Народна ж пам'ять, на відміну від еліти, зберігала пам'ять про Остафія Дашковича зовсім інакше. Перш за все, з нашої точки зору, у XVI–XVII ст. були зафіксовані, пов'язані з ним, топонімічні назви. Зокрема, фіксуються «Ostafiowe Kolodezy» (1594) десь між Черкасами і Каневом та «ziemi nazwanej ewstafijowskiej» (1645) під Києвом, що належала Воскресенській церкві [2; 3]. Остання традиційно пов'язується саме з іменем Остафія Дашковича, котрий вважається її засновником. Між іншим, останній факт теж можна віднести до народної пам'яті, оскільки його зберігачами і трансляторами виступило духовенство цієї парафії, зокрема вже у XVIII ст.

Сучасна історична пам'ять українського народу має фактично новий образ Остафія Дашковича. Це, передовсім, образ козацького ватажка, котрий був гетьманом, безстрашно бився з татарами і обороняв Черкаси від облоги. Такому погляду сприяла значна кількість публікацій. Причому, навіть, не стільки наукового (їх, насправді, були одиниці), скільки популярного характеру. Характерною рисою цих публікацій стало твердження про Дашковича як першого гетьмана та організатора українського козацтва.

Оскільки діяльність Остафія Дашковича пов'язується у першу чергу із періодом перебування ним на посаді старости черкаського і канівського у 1514–1535 рр., то, відповідно, чи не найбільше (не в науковому плані) на його образ зверталось в останні десятиліття саме у Черкасах. Перші кроки були зроблені ще у 1992 році рядом

популярних публікацій у місцевій пресі (зокрема, в газеті «Черкаський край»). Потім у 1993 році в місті було перейменовано одну із центральних вулиць на його честь (перед тим вона мала назви Парадна від 1879 р., Лікарняна (частково) з 1893 р., Карла Маркса з 1923 р., Запорізька у 1941–1943 рр.). Зрештою, у 2017 році тут навіть презентували короткометражний художній фільм «Староста», в якому у головній ролі знявся міський голова Анатолій Бондаренко. Режисер і сценарист цього фільму Андрій Раднюк потім заявив: «Це не художній, а пізнавальний фільм. Наша мета, щоб люди після перегляду пішли до архіву (це в ідеалі), почитали історію...» [3] Хоча насправді «пізнавальність» цього фільму була мінімальною.

До формування історичної пам'яті сучасного варіанту були долучені вже й образні уявлення. Наприклад, портрет Остафія Дашковича роботи відомого польського художника Яна Матейка, написаний у 1874 році, використовувався в оформленні плакатів-календарів, присвячених козацьким гетьманам. Він представляє образ пана Остафія ледь не на всіх інтернет-ресурсах. Не можна не відзначити і випуск жетонів ТМ «Гетьман» до горілки «Северин Наливайко» у 1999-2001 роках із зображенням герба та написами «Герб Остафія Дашкевича» і «За волю, за долю, за любов». Цими жетонами фіксувалася якість випущеної продукції.

Таким чином, слід відзначити, що образ Остафія Дашковича в історичній пам'яті багато в чому проходив процес формування під впливом польських уявлень. Проте, досить довгий час він був частиною уявлень лише еліти. В українській народній пам'яті він був присутній лише епізодично у ранньомодерному часі. Тільки від часів незалежності образ Остафія Дашковича став набувати рис національного героя, хоча й з ознаками історичної міфології.

Література

1. Гедзь Т. Перший топографічний опис прикордонних земель Правобережжя [Available:] <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Paprocki.html#Line11>
2. Руська (Волинська) метрика. К., 2002. С. 703.
3. У Черкасах презентували фільм за участі мера [Available:] <https://procherk.info/news/7-cherkassy/57013-u-cherkasah-prezentovali-film-za-uchasti-mera-foto-video>

4. Glisczyński M. Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża. Warszawa, 1849. S. 227–230.

КОЗАКИ І ПРИЗВИЩЕ «КОЗАК» НА ЗАКАРПАТТІ У XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ: МІЖ ВІЙНОЮ, ПОЛІТИКОЮ І ПОШУКАМИ КРАЩОЇ ДОЛІ

ВОЛОДИМИР МОРОЗ

Львів

Починаючи з австро-турецької війни 1593–1606 рр. – «Довгої турецької війни» – з'являються перші згадки про присутність козаків на Закарпатті. З цього ж періоду у краї фіксуються згадки про носіїв прізвища «Козак», причому частина їх проживала в колишніх володіннях князів Острозьких у західній частині історичного Закарпаття: на Пряшівщині.

Після того, як у червні–липні 1594 р. посол імператора Фердинанда II Еріх Лясота відвідав Запорізьку Січ, у вересні того ж року послі Війська Запорозького побували на аудієнції імператора у Празі. Правитель прийняв запорожців на службу: воювати з турками. Домовитися про платню козаки мали з керівником австрійських військ у підконтрольному Габсбургам Угорському королівстві Христофором фон Тіфенбахом. Посаду військового контролера (der Mustermeister) Верхньої Угорщини, до якого входила і західна частина Закарпаття, у 1595–1604 рр. займав саме Еріх Лясота. Улітку 1595 р. 2000 козаків на чолі з Северином Наливайком воювали проти турків «в Угорщині» під загальним командуванням австрійського ерцгерцога (архикнязя) Максиміліяна III. Поверталися козаки через Мукачево і Самбір.

В ході описаних подій ширилися чутки, що похід козаків стимулював князь Василь Костянтин Острозький. І хоча Наливайко писав польському королю Сигізмундові, що ходив «за писанням від його мосці цісаря християнського», тобто Рудольфа II, взаємини Острозького з волоським воєводою Михайлом I Хоробрим, який і просив первісно допомогу проти турків у трансільванського князя Сигізmunда Баторія й Габсбургів, спонукають припускати можли-

вість стимулювання козаків до рейду через Карпати також з Острога. До думки про наявність зв'язку між козацькою військовою діяльністю і пізнішою цивільною присутністю на Закарпатті підштовхує аналіз згадок про проживання осіб із прізвиськом «Козак» у краї.

Перші відомі згадки про носіїв цього прізвиська, як жителів Закарпаття, зафіксовані у 1614 р. Тоді в місті Тячів жив «Seb. Kozak», а в місті Сигіт двічі згаданий (чи згадані) «Johannes Kozak». Тячів і Сигіт не входили до складу Верхньої Угорщини, а до Трансильванського князівства – опонента Австрії. З іншого боку, у 1616 р. в селі Фанчиково теперішнього Берегівського р-ну, у межах тодішньої Верхньої Угорщини жив ще один «Kozak». Що ця присутність була тривалою, свідчить згадка про особу з тим же прізвиськом у тому ж селі під 1632 р. Показово, що угорські дослідники, ведучи мову про козацьку присутність, здавна визнають етнічний характер названого прізвиська і подібних²¹.

У 1618 р. документи фіксують проживання особи «Kozak Marczin» у с. Гажлин теперішнього Бардіївського округу Пряшівського краю Словаччини. На цей факт слід звернути окрему увагу, оскільки Гажлин розміщений не просто на західній околиці історичної української етнографічної території, на Маковиці, а на терені колишніх маєтностей князів Острозьких. Центром їх був Зборівський замок, інша назва якого «Маковицький».

Острозькі отримали Маковицю як посаг завдяки одруженню Януша, сина Василя Костянтина Острозького, із Зузаною Шереді. У 1601 р. Януш продав маковицькі володіння Жигмонтові Ракоці, але до того руський магнат встиг закласти в цій околиці понад 40 руських сіл. В них осідали вихідці з різних українських земель і не виключено, що Козак Мартин або його предки – з цієї когорти. Жигмонт Ракоці – трансильванський князь (1607–1608 рр.), перший представник свого роду на цьому троні. Його володіння Маковицею із 1601 р. і перші згадки про Козаків у Тячеві та Сиготі в Трансильванському князівстві під 1614 р. можуть бути тісно пов'язані. Більше того, Ракоці і Наливайко в один час і на одних теренах раніше воювали проти турків під керівництвом Максиміліяна III.

²¹ Szabó I. *Ugoicsa megye*. Budapest 1937, с. 5–6.

Тут знаходимо ще одну можливу ланку зв'язку представників угорської княжої родини Ракоці з українським козацтвом, а також вступ до їх союзних відносин аж до часів Жигмонтового онука Дьєрдя (Юрія) II та гетьмана Богдана Хмельницького.

Втім, не тільки військова кампанія Наливайка, володіння Острозьких і політика Ракоці сприяли появі та оселенню козаків, зокрема носіїв прізвища «Козак», на Закарпатті. Ще одним фактором була Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. Під час неї на Закарпатті назрів конфлікт між магнатами Юрієм III Другетом, який навернувся до католицтва з кальвінізму, і трансільванським князем (1613–1629), кальвіністом Гавриїлом Бетленом. Другет змушений був залишити свої володіння на Закарпатті і перебраться у замок в с. Ляшки Муровані, тепер Муроване Старосамбірського району Львівської обл. Після заклику імператора Фердинанда II підтримати боротьбу з протестантськими силами Другет у 1619 р. найняв козаків-лісовчиків, а також, за деякими даними, козаків гетьмана Петра Сагайдачного, і в жовтні того року рушив проти сил Бетлена. Останній тоді облягав Відень, а в Верхній Угорщині, у тому числі на етнічних українських землях, його представляв Юрій I Ракоці, син Жигмонта. Загони Другета розбили Ракоці під м. Строків 22 листопада 1619 р. Через невплату грошей лісовчики і козаки покинули Другета й не дозволили йому досягнути бажане. І все ж, як резюмував дослідник історії Закарпаття о. Олександр Баран,

«[...] ця подія взагалі поглибила зв'язки між закарпатцями та українцями з-поза Карпат. Найкраще проявляються ці зв'язки на церковному полі. Семигородські князі побачили, що вони не можуть кермувати цей нарід румунськими єпископами й допускають галицьких монахів до мукачівського владичого престолу. Сам Бетлен назначує Петронія (1623–1627) та Івана Григоровича (1627–1633) на мукачівських єпископів, і за його часів прибув Василь Тарасович до монастиря св. Николая на Чернечій Горі коло Мукачєва»²².

²² Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619-ім році // *Український історик*. 1970. – № 1-2 (37-38), с. 81.

Василь Тарасович – знакова постать в історії Закарпаття. Він походив з Галичини і, ставши мукачівським єпископом, першим відкрито прийняв унію, через що був двічі ув’язнений. Цей владику мав в своєму оточенні чоловіка на прізвище «Козак», якому вділив священничі свячення. Імені цього Козака наявні джерела не повідомляють, але відомо, що його сина Івана теж висвятив єпископ Тарасович. Іван Козак був парохом с. Нижнє Селище теперішнього Хустського р-ну, а в літньому віці прийняв чернечий постриг під ім’ям Йосиф і в 1716 р. заснував монастир у с. Боронява біля Хуста²³. Обитель існує досі. Син Йосифа (Івана) Козака Степан теж був парохом Нижнього Селища і в 1725 р., будучи 67-літнім, згадував що *«Василь Тарасович, мукачівський єпископ, мав повну єпископську юрисдикцію у Марамороші, а його батько прислуговував йому, а його діда висунув на пресвітера так само, як і його батька»*²⁴. Знаково, що монахи Боронявського василіянського монастиря і в XVIII, і в XIX ст. підтримували зв’язки з Києвом, цікавилися Києво-Печерською лаврою.

Із початком війни під проводом Богдана Хмельницького козацька присутність і знання про козаків на Закарпатті посилювалися. Із Хмельницьким контактували як Дь’єрдь I, так його син Дьєрдь II Ракоці, а також повстанці Олександра Костки-Наперського на Підгаллі (1651 р.), на межі з Пряшівщиною – володіннями Ракоці. У покрайньому записі в рукописній Євангелії з села Великі Ком’яти теперішньої Виноградівської громади сказано: *«Р^о Бж^о *ахми (1648). По смрті вє^т кроля имене^м Владислава по^лского и^звоєвали козаки по^лшу. Почали палити вариш^ь и села ѿ р^ьки Дн^ьпра ѿ славного вароша Києва и лах^о истинати и Р^уснako^в аж до р^ьки Ви^лы. Старшом^у козакови им^я было Хм^ьль. Зазаз по то^у во^нн^ь гла^т бы^т в^лк^й оу Р^уси и у угорско^у зе^мли и в н^ьме^тко^у стран^ь, аж ис Т^уро^к вє^ли просо и пшениц^у еднако продавали пшениц^у и просо по па^т золоти^у Севлюскій четвєрток сир^ьч^ь м^ьр^ь єдин^ь ро. бж. *ахмд (1649). Tomasz Bakaliar Kopanski^у»*^{*. 25}.

²³ ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 1556.

²⁴ Лучкай М. *Історія карпатських русинів*, т. 3. Ужгород 2002, с. 210.

* *«Року Богожо 1648. По смерті короля іменем Владислава польського воювали козаки Польщу. Почали палити вароші і села від ріки Дніпра і*

У 1657 р. козаки Хмельницького перебували на Закарпатті разом зі шведським послом Готгартом Веллінгом. Вони пройшли через Каллово (тепер Nagy Kalló медье Саболч-Сатмар-Берег Угорщини), де раніше мав резиденцію єпископ Тарасович, на західній межі української етнографічної території в Токаї, Вранові, а також у Маковицькому замку. Далі ці козаки дійшли аж до Варшави²⁶.

Закономірно, що з середини XVII ст. на Закарпатті з'явилися нові згадки про носіїв прізвища «Козак»: с. Макарьово Берегівського р-ну (1649), с. Розавля повіту Марамуреш Румунії (1661), с. Леурдина повіту Марамуреш Румунії (1664), с. Тисобикень теперішнього Берегівського р-ну (1670), с. Буштино Тячівського р-ну (1671), с. Руське Поле Тячівського р-ну (1673), с. Кричово Тячівського р-ну (1673), с. Туриця Ужгородського р-ну (1682). Унікальною є наявність прізвища «Кошовий», вперше зафіксованого у 1660 р. на Іршавщині.

Історія останньої чверті XVII ст. теж сприяла козацькій присутності в регіоні. Мова передусім про Віденську битву 12 вересня 1683 р. і подальші військові кампанії, в яких масово брали участь козаки. Як дослідив історик Тарас Чухліб, козацькими загонами чисельністю понад 3000 осіб із Правобережжя, Лівобережжя, Запорозжя, а також селян, які до них пристали, під час звільнення придунайських земель у другій половині вересня–листопаді 1683 р. керували Яків Ворона, Іван Киліян, Ян Менжинський, Павло Апостол-Щуровський, Максиміліян-Булига-Курцевич, Семен Корсунець, Василь Іскрицький, Даровський, Ян Міхал Мислішевський.

славного вароша Києва, і дяхів витинати, і руснаків аж до ріки Вісли. Старшому козакови ім'я було Хміль. Зараз по тій війні голод був великий у Русі і в угорській землі, і в німецькій країні; аж із турок везли просо і пшеницю, одначе продавали пшеницю і просо по п'ять золотих [за один] севлюський чверток, сиріч одну мірку. Року Божого 1649. Томаш, бакаляр копанський».

²⁵ Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді за 1928/29 рр. Річник VI. Ужгород 1929, с. 157.

²⁶ Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 // Записки НТШ, т. 154. Львів 1937, с. 63–64.

Брали в ній участь майбутній полковник Семен Палій і майбутній львівський єпископ Йосиф Шумлянський.

Тоді козаки перебували не лиш на Пряшівщині, а й на терені сьогоднішньої Закарпатської обл.: «...у закарпатській фортеці Унгар (Ужгород) для допомоги місцевому гарнізону було залишено близько 500 (за іншими даними – 3000) козаків, які поверталися з походу. [...] На початку наступного року вони змушені були відступити із Закарпаття, але, можливо, що поодинокі козаки залишилися обороняти Ужгород від куруців (Імре Текелі оволодів цим містом у липні 1684 року) під керівництвом польського полковника В. Добшича»²⁷.

У тій кампанії багато козаків загинуло в Карпатах, але частина, знову-таки, лишилася жити на Закарпатті. До прикладу, у 1685 р. в Ужгороді проживав «Kozak László», тобто Владислав Козак. Того ж року згаданий «Козак» у с. Неветленфолу (Дяково) Берегівського р-ну, у 1692 р. – «Kozak Andras» двічі в с. Ремета повіту Марамуреш Румунії.

Численні свідчення щодо проживання «Козаків» у краї, почавши від Марамороша на сході і до Маковиці на заході, зберегли джерела XVIII ст. Тоді носії прізвища мали зв'язок і з Лівобережжям. У 1701 р. в с. Зольотарьово теперішнього Хустського р-ну проживав Козаків син Андрій, в якого гостював дяк Гавриїл Грекієвич. Останній і записав у Євангелії львівського друку 1636 р.: ««...подписова[л] еи в дому ч[е]ст[а]го Г[оспо]дина отца Андреа Козаковаго сина по направѣ в року ҃аѣа (1701) мѣа юнѣа [днѣа] 7 (7) Гавриѣл Грекієвич дак задн[ѣ]прскій»^{*,28}.

За 1715 р. наразі вдалося віднайти вісім згадок про носіїв прізвища «Козак» на Закарпатті, за 1716 р. – одну, 1720 р. – три, і далі

²⁷ Чухліб Т. «Їхав козак за Дунай...»: похід Європейської коаліції до Угорщини та Словаччини після Віденської битви 1683 р. // *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. Одеса 2011. – Вип. 6, с. 12.

* «Підписа її в домі чесного господина отця Андрія, Козаковаго сина, по направі в році 1701, місяця червня [дня] 7 Гавриїл Грекієвич, дяк задніпрівський».

²⁸ Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах, с. 155.

ці згадки фіксуються перманентно аж до XIX ст., укладаючись у неперервну низку. Ці Козаки були представниками різних станів, вписувалися в місцеві і загальноукраїнські реалії. Так, згадані вже Йосиф (Іван) і його Син Стефан Козаки були священниками, Григорій Козак із с. Драгово (1715) та Іван Козак (1715) із с. Голятин – обидва села теперішнього Хустського р-ну – були кріпаками.

Звісно, що рух населення у випадку Закарпаття, як і інших українських земель, не був одностороннім. Дехто з жителів краю в XVIII ст. перебирався навчатися або жити у Наддніпрянщину. Приміром, у Київській духовній академії в 1754–1755 навчальному році був вписаний Василь Штефка – *«козачий чин із села Криви Мараморського полку»* (села з такою назвою є у Тячівському і Хустському р-нах). Інший показовий випадок – *«транзилванець»* Стефан Онотович, син Герасима, відомий з джерела 1784 р. Він навчався у Київській академії, потім працював вчителем по *«заднѣпрскихъ великороссійскихъ и малороссійскихъ мѣстахъ»*, одружився з вільною удовою, з якою мав сина Івана і доньку; син став службовцем канцелярії Київської духовної консисторії.

РАДАВОД КНЯЗЁЎ ДОЛЬСКІХ (XVI–XVII стст.)

ГЕНАДЗЬ СЕМЯНЧУК

Гродна

ПАВЕЛ ПАДКАРЫТАЎ

Таллінн

Род Дольскіх, гербу “Касцежа адрэзаная” з паловай крыжа, даволі старажытны ў Вялікім Княстве Літоўскім, не здарма насіў княжаскі тытул. Але не дачакаўся яшчэ адмысловага манаграфічнага даследавання, у тым ліку добрай генеалогіі. Пачынальнікам роду лічыцца князь Валодка Дольскі, які меў трох сыноў – Канстанціна (памёр без нашчадкаў), Януша і Андрэя (меў адну дачку). Януш меў сына Андрушку, той у сваю чаргу сына Дашка, а апошні сына Ільлю. Сам Ілья меў двух сыноў – Фёдара (памёр без нашчадкаў) і Рамана. У Рамана было два сыны і дачка: Міхал – судзя земскі пінскі, маршалак Трыбуналу ВКЛ у 1612 г., кашталян

брэсцкі; Пракоп – суддзя земскі ваўкавыскі; дачка Аляксандра замукам за Грыгорам Гулевічам. Міхал Раманавіч Дольскі меў дачку Алену, якая першы раз замукам за Янам Юр’евічам Кужанецкім, а другі раз за Базылём Копцем, на той час старосты Ожскага (Гожскага). Яе абодва шлюба былі бяздзетнымі. Такім чынам дадзеная галіна роду Дольскіх выгасла. Працякам была галіна князя Пракопа Раманавіча Дольскага (памёр 10 мая 1625 года), які ў шлюбе Марыяй Матысаўна Ключкавай, меў наступных дзяцей: – сыноў Андрэя, падкаморага ваўкавыскага, Крыштафа, падкаморага пінскага, Мікалая, харужага пінскага, і Паўла Ўладзіслава войскага ваўкавыскага; дочки – Анна, замукам за Адамам Кандзержаўскім, падсудкам ваўкавыскім, Анна, замукам за Адамам Пратасовічам, і Эва, замукам за Паўлам Васілеўскім войскім віцебскім. Ёсць інфармацыя, што Раман і Марыя Дольскія мелі яшчэ сыноў Януша, Самэля і Ільлю, а таксама дачок – Ганну, Сузанну, Галшку і Дароту, якія памерлі ў дзіцячым узросце. У Андрэя Пракопавіча (памёр ў 1646 г.) ў шлюбе з Барбарай Нарушэвіч было дзве дачкі – Гальшка, замукам за Ўладзіславам Комарам суддзё земскім ашмянскім, і Зофья, замукам за Габрыэлем Рудамінай каштэлінічам наваградскім. У Крыштафа Пракопавіча (памёр у 1631 г.) у шлюбе Ганнай Галавічоўнай быў сын Казімір, які загінуў 16 лютага 1655 г. пад Магілёвам, не пмкінуўшы нашчадкаў. У Паўла Раманавіча (памёр у 1645 г.) ў шлюбе з Марыяннай Друцкай-Сакалінскай было дзве дачкі – Канстанцыя, замукам за Самуэлем Храбтовічам харужага старадубаўскага, і Ізабэла, замукам за Мікалаем Тышкевічам, каштэлянам Смаленскім. У Мікалая Пракопавіча (забыты казакамі і сялянамі 2 лістапада 1648 г.) ў шлюбе з Аленай Ельскай было дзве дачкі – Крысціна і Кацярына, якія памерлі ў дзяцінстве, і сын Ян Кароль. Такім чынам з сярэдзіны XVII ст. род князёў Дольскіх (якія свой тытул згубілі ў пакаленні дзяцей Пракопа і Марыя Дольскіх) па мужчынскай галіне працягваўся толькі дзякуючы Яну Каралю, сыну Мікалая Дольскага, найвышэйшая пасадай якога было надворнае маршалкоўства ВКЛ. Быў двойчы жанаты. З першай малжонкай Эльжбетай Астрагоўнай старасцянкай Рагатынскай, адзінай дачкі Зыгмунта Астрарога і Анны Патоцкай, меў 8 дзяцей. З іх сямёра: Анна, Тэадор, Ігнат, Томаш, Ян, Марыянна і Юзаф разам з маткаю

памерлі ў 1684 г., на працягу 4-х тыдняў. Засталася толькі адна дачка Кацярына. Другі раз узяў шлюб з Аннай Хадароўскай, падкаморанкай Львоўскай, дачкой Кшыштафа Хадароўскага і Кацярыны Ябланоўскай, удаве па Канстанціне Вішнявецкім ваяводзе Белзкім. Шлюб адбыўся ў 1686 г. Троя дзяцей з гэтага шлюбу памерла ў дзяцінстве: Марыянна ў снежні 1691 г.; Станіслаў ў 1692 г.; Ян Хрызастом народжаны 27 студзеня 1695 г. памёр праз некалькі дзён пасля смерці бацькі, з якім быў разам пахаваны 4 мая 1695 г. Памёр Ян Караль Дольскі 29 красавіка 1695 г. у Караліно прыгарадзе Пінска. На гэтай асобе спыніў існаванне па мужчынскай галіне знакаміты род князёў Дольскіх. Адзіная дачка Яна Караля Дольскага, Кацярына Дольская, ўзяла шлюб 10 мая 1696 г. ў Пінску з князем Міхалам Сэрвацыем Вішнявецкім.

**«КАНЦЕЛЯРСЬКІЙ ДІАРІУШ» ЯНУША РАДЗИВИЛА ЯК
ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОГО
СТАНОВИЦА УКРАЇНИ
У ЛИСТОПАДІ 1651 – СІЧНІ 1652 рр.**

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
Кам'янець-Подільський

Одним з найоб'ємніших та найцінніших за інформацією джерел дослідження подій Української революції (1648–1676) у період 1649–1653 рр. безперечно є «Канцелярський діаріуш» (в українському джерелознавстві й історіографії переважно відомий під назвою «Щоденник табірний») литовського польного гетьмана Януша Радзивила. Він становить собою оригінали копій документів, які надходили до його канцелярії (в основному листів). Оскільки істориками (переважно у працях Ю. Мицика та М. Нагельського) зроблено ґрунтовний аналіз його структури, хронології, змісту вміщеного матеріалу й місць зберігання окремих фрагментів у фондах Архіву головного актів давніх (Варшава), Ягеллонської бібліотеки (Краків) та Російської національної бібліотеки ім. Салтікова-Щедріна (Санкт-Петербург), зупинятися на висвітленні цих аспектів не будемо. Відзначимо тільки, що розпиленість його

частин створювала серйозні труднощі у вивченні цієї пам'ятки. Завдяки зусиллям цілої групи польських дослідників (7 осіб), очолюваних, вочевидь, відомим ученим М. Нагельським, у 2019 р. «Канцелярський діаріуш» побачив світ у варшавському видавництві «Нерітон» (890 с.). Видання відзначається високим археографічним рівнем, що може слугувати взірцем для інших публікацій джерел. Низький їм усім уклін за їхню забарну працю, дякуючи якій історики отримали оптимальну можливість вияснити інформаційну цінність пам'ятки у дослідженні національно-визвольної боротьби українців й державотворчу діяльність гетьманського уряду в середині XVII ст.

Предметом нашого дослідження став окремішний фрагмент «Канцелярського діаріушу», що в хронологічному відношенні охоплює період з 10 листопада 1651 р. по 22 січня 1652 р. Його наукова актуальність полягає у тому, що в цілому в архівах і рукописних відділах бібліотек збережено вкрай мало джерел, які проливають світло на внутрішньополітичну ситуацію в Українській державі, що різко ускладнилася у зв'язку необхідністю її урядом виконувати умови Білоцерківського договору. Всього у ньому міститься 22 листи (інші різновиди джерел відсутні): 4 гетьмана Б. Хмельницького, 16 київського воєводи Адама Кисіля та 2 ротмістра Шимона Павші. У листі останнього вміщена цидула (записка) з листа київського митрополита Сильвестра Косова. Їх адресатами були Б. Хмельницький, король Ян Казимир, польний литовський гетьман Я. Радзивил, польний польський гетьман Марцін Каліновській, канцлер Анджей Лещінській та А. Кисіль.

З-поміж них найціннішу інформацію несуть, зрозуміло, листи володаря української булави. Оскільки вони були вже опубліковані (спочатку американським і канадським істориком Франком Сисинном, а нещодавно видатним українським дослідником Юрієм Мициком), а відтак уже введені до наукового обігу, зупинятися на її характеристиці не вважаю доцільним. За такої обставини чільне місце займає колекція листів А. Кисіля, з яких тільки кілька виявилися надрукованими на час появи даної публікації. Важливість джерельної інформації, що зберігається у них, обумовлена глибоким знанням їх автором ситуації в Україні. Перебуваючи у Києві, одержував відомості не лише від Б. Хмельницького, але й окремих

старшин, козаків, міщан і духовенства. Надходили вони й від агентури.

Зроблю спробу, проаналізувавши її, виокремити значущу, проте раніше невідому науковцям інформацію. Так, у листі від 10 листопада 1651 р. до Я. Радзивила А. Кисіль повідомив того про масштабне невдоволення козаків Брацлавського й Уманського полків, передбаченою Білоцерківським договором, необхідністю переселятися на терени Київського воєводства. В силу чого Б. Хмельницьким скликається у Чигирині старшинська рада для розгляду даної проблеми. Було ухвалено направити до М. Каліновського послів з проханням залишити їх у своїх домівках до весни 1652 р. 7 листопада київський воєвода отримав нового листа від гетьмана зі скаргами на утиски козакам Брацлавщини з боку шляхти та розташованих на постій жовнірів. Викликає інтерес і повідомлення А. Кисіля про звільнення українським гетьманом з-під арешту чернівського полковника Степана Пободайла, котрий присягнув не порушувати умов договору й заплатив «добрий викуп».

У його листах до М. Каліновського (1, 3 січня 1652 р.) та А. Лещінського (3 січня), написаних понад півтора місяця пізніше попереднього, фіксується інформація про покарання Б. Хмельницьким «усіх корсунських бунтівників». Також «і за Дніпром таким же чином обіцяє втихомирити до кінця заколот» й «придушити повністю повстання». Вона ж засвідчує факт існування масового невдоволення нерестрових козаків і поспільства умовами договору й гнучкість соціальної політики гетьмана. Автор листів підкреслює, що гетьман навіть якби й захотів, то не зможе відкрито виступити проти **«черні, братії своєї, поспільства, виключеного з козацтва»** (виділено мною – В. С.). А. Кисіль наводить унікальні дані щодо в його середовищі сильних антигетьманських настроїв і загрози вибуху повстання супроти нього. Зазначає наступне: «Та бачу, є така в нього манера аби татарським кожухом страхати і втихомирювати плебс, який, як Бог на Небі, вже би виступив проти нього, якби не оглядався на це». Саме вибухонебезпечна ситуація спонукала Б. Хмельницького та А. Кисіля шукати сприятливий маршрут для просування частини польського війська на Чернігівщину й розташування там жовнірів. У принципі київський воєвода погоджувався з планом гетьмана,

аби вони, перебравшись через Дніпро, не «заходили глибоко в Україну» й отримували продовольство й фураж з маєтків І. Вишневецького («Вишнівеччини»), розташованих у Київському воєводстві.

Листи київського воєводи від 5 січня до Б. Хмельницького та М. Калиновського істотно доповнюють існуючу інформацію про завершення складання козацького реєстру у Лівобережжі та підготовку польним гетьманом переправи кількох полків через Дніпро. Зокрема, домагався від Б. Хмельницького негайного надіслання списків реєстру, якого «виглядаю щогодини. І Задніпров'я буде втішене, бо і по сьогоднішній день ще не знаю, чи мав місце випис (з реєстру козаків, котрі не потрапили до нього – В. С.) чи ні, бо ніхто ще не вирвався, ні випроваджений зі шляхетських маєтків, а ні з воєводства Чернігівського, **а всі по-старому не хочуть підлягати урядам** (польським, що відновлювали своє функціонування – В. С.) **і мають себе за козаків** (виділено мною – В. С.). І до в.м.м. пана пишу і щоденно посилаю (листи – В. С.), прохаючи за обидві справи, щоб ті реєстри війська реєстрового мені відіслав, а нерестрових підданих панських, які супротивляються заприсяжній комісії і вдаються до бунтів, послав [осавула чи полковника] їх притлумити». Щодо просування польських підрозділів до Чернігівщини, то А. Кисіль прагнув переконати гетьмана дозволити їм рухатися не у напрямі Чернігова, а через Трипілля, Ржищев (південніше Києва) й, переправившись там, рухатися через Воронків і Баришівщину до Ніжина.

Упродовж 8 днів (з 13 до 20 січня) київський воєвода надіслав 9 листів: до Б. Хмельницького (1), М. Калиновського (5), А. Лесцінського (2) та Я. Радзивила (1). Вивчення їхнього змісту дозволяє виявити чимало не знаних з інших джерел фактів про ситуацію у цей час в Україні й політику гетьмана, зокрема у справах надіслання складеного реєстру А. Кисілю та маршруту й умов передислокації польських підрозділів до Чернігівщини. Акцентую увагу на головніших з них. Так, стало відомо, що Б. Хмельницький наказав чернігівському і ніжинському полковникам з козаками залишити Чернігівщину, а **«хто не в реєстрі, той залишається панським підданим** (виділено мною – В. С.)». Інформація київ-

ського козака, котрий побував у Чигирині, промовляє, що на початок другої декади січня складання реєстру де-факто ще не було завершено: **«реєстри поспішно готують і мають швидко їх відіслати (виділено мною – В. С.)»**.

Б. Хмельницький маневрував, намагаючись пом'якшити соціальну напругу в суспільстві, а відтак всіляко затримував переправу жовнірів через Дніпро, уникаючи її південного варіанту (через Ржищев і Стайки). Зловживання з боку жовнірів щодо козаків посилили у другій декаді січня загрозу підтримки ними бунтівних настроїв поспільства та «випищиків» з реєстру. «Увесь плебс стоїть на тому, – повідомляв київський воєвода 16 січня канцлеру, – щоб зірвати мир. Татари уже постійно шепчуть у вуха Хмельницькому. Якщо ще козаки (як це уже стає помітним), які хотіли миру, приєднаються до цієї ж думки, то хоч би Хмельницький залишався найцотливішим, не зможе протистояти. Слід побоюватися того, що і сам або захоче, або буде змушений приєднатися до цього тлуму». Важливими є дані про наміри гетьмана у Чигирині скликати 16 січня раду генеральних старшин і полковників для обговорення низки питань, включаючи відправлення посольства на варшавський сейм.

Листи Ш. Павші до Я. Радзивила подають унікальну інформацію про напрями пересувань польських і литовських полків по теренах Правобережної Київщини та Брацлавщини, а також наближення коронного війська до Києва. Констатують факт масового переселення «випищиків» і посполитих до Гадяча й Кобиляк, у міжріччя Орілі й Самари, а також у межі Московії в околиці Путивля. В «цидулі» С. Косова знаходимо дані про готовність жовнірів переправлятися через Дніпро, але їх затримує відсутність на ньому криги, бажання частини козаків зберігати мир та проведення старшинської ради 16 січня для обрання послів на сейм.

Отже, фрагмент «Канцелярського діаріуша», що охоплює листопад 1651–січень 1652 рр., зберігає цінну, в багатьох випадках й унікальну, інформацію про соціально-політичну ситуацію в Україні, породжену укладенням 28 вересня Білоцерківського договору.

СИНЬОВОДСЬКА ПЕРЕМОГА (1362 р.) ТА ІНШІ БИТВИ З ТАТАРАМИ В РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 60-х РОКАХ XIV ст.

АНДРІЙ ФЕДУРУК, ОКСАНА ДРАГОМИРЕЦЬКА
Чернівці

Битва, що відбулася восени 1362 р. на річці Сині Води, у якій великий князь литовський Ольгерд здобув перемогу над трьома ординськими «царьками», знайшла досить побіжне відображення у історичних джерелах. Так, про неї залишилося близько десятка коротеньких згадок в руських та литовських літописах, а також кілька довших оповідей в компілятивних хроніках Марціна Кромера, Алесандро Гваньїні й Мацея Стрийковського, які не дають можливості чітко висвітлити детальний перебіг означених воєнних подій у Подніпров'ї. Зокрема, в повідомленні Рогозького літописця, найстаршому і найнадійнішому джерелі з цього питання, лише коротко згадується: «Тое же осени Олгѣрдь Синю воду и Бѣлобережіе повоеваль». Як бачимо, за цією звісткою, практично неможливо реконструювати хід означеної битви. Її опис подано тільки в одному джерелі – Хроніці М. Стрийковського. На ньому і ґрунтуються усі відомі сучасні реконструкції битви на Синіх Водах 1362 р. Однак звістки, що подаються в творі першого історіографа Великого князівства Литовського, теж не можна вважати надійними. Наразі тривають й археологічні дослідження, метою яких є локалізація місця битви князя Ольгерда з татарськими улусними беґами, але вони поки що також не дали ніяких позитивних результатів у глибшому вивченні цієї наукової проблеми. Усе це в сукупності дає можливість окремим дослідникам навіть висловлювати думку про напівлегендарну перемогу великого князя литовського. Проте наскільки такі припущення є також обґрунтованими, адже не тільки битва на Синіх Водах, а й ряд інших подібних воєнних подій, які відбулися у 60-х роках XIV ст. в інших руських землях також не знайшли належного зображення у історичних джерелах.

Серед них можна згадати про битву біля Шишевського лісу, що відбулася восени 1365 р., у якій великий князь рязанський Олег Іванович, за активної участі пронського і козельського князів

Володимира Дмитровича і Тита Мстиславича розбив ординського бега Тагая. Слід підкреслити, що ця подія у історіографії тривалий час згадувалася не часто, причиною чого була упереджена оцінка постаті очільника Великого князівства Рязанського. За повідомленнями Симеонівського літопису: «Того же лѣта Тагаи, князь ординский, изъ Наручади прииде ратью Татарскою на Рязанскую землю и пожже градъ Переяславль. Князь же великий Олегъ Рязанский съ своею братьею съ Володимеромъ Проньскимъ и Титомъ Козельскимъ, събравъ силу свою, и иде въследъ его, и постиже его на мѣстѣ, нарицаемемъ подъ Шишевскимъ лѣсомъ, на Воинѣ, и бысть имъ бои, брань зѣло люта и сѣча зла, и поможе Богъ великому князю Олгу, и братіи его Проньскому и Козельскому, а Тагаи въ малѣ дружинѣ одва убѣжалъ». Ця літописна розповідь, яка повторюється ще і в інших руських зводах, також не дає можливості з'ясувати усі деталі перемоги князя Олега Івановича над татарським бегом. Правда, на відміну від воєнної події, що відбулася на Синій Воді, за цими літописними звістками, біля Шишевського лісу все ж «бысть имъ бои, брань зѣло люта и сѣча зла, и поможе Богъ великому князю Олгу», тобто битва з ординським улусним бегом мала доволі значний масштаб. Хоча чимало деталей цієї військової перемоги великого князя рязанського також залишаються невідомими.

Ще одна воєнна подія, на яку потрібно звернути увагу в цьому зв'язку, це битва на річці П'яні, котра відбулася влітку 1367 р. В ній великий князь суздальсько-нижегородський Дмитрій Константинович і його брат, городецький князь Борис Константинович, завдали нищівної поразки ординському бегу Булат-Тимуру. У Никонівському літописі про неї говориться наступне: «Того же лѣта князь Ординській Булатъ Темиръ велику силу имѣя и со многими рати сотворяя и одолеваа, таже събравъ силу многу, поиде въ землю и во уѣздъ Новагорода Нижняго, а княже Борисовы Константиновича власти и села повоева. Князь же Дмитрей Константиновичъ Суздальській и Новагорода Нижняго съ своею братьею, со княземъ Борисомъ Константиновичемъ, и со княземъ Дмитріємъ Константиновичемъ, и съ своими дѣтми, събравъ рать многу и поиде противу его, и онъ побѣжа за рѣку за Піану; они же, пришедше, тамо остаточныхъ Татаръ избиша, а друзіи Татарове въ

рѣцѣ въ Пѣанѣ истопиша, а инѣи Татарове по изгономѣ побѣени быша». Наведений літописний уривок також не розповідає чітко про битву. Складається враження, що татарський улусний бег, побачивши значні об'єднані військові сили великого князя суздальсько-нижегородського, відразу почав від них тікати. Хоча битва між обома супротивниками усе ж таки відбулася, руські літописці переважно акцентували увагу на фінальній її частині, коли ординці зазнали непоправних втрат. Як і в попередніх випадках реконструювати загальну картину самої битви дуже не просто.

Підсумовуючи, слід констатувати, що крім битви на Синіх Водах 1362 р. ще ряд битв з татарами, що відбулися у 60-х роках XIV ст. в інших руських землях, також потребують більш комплексного дослідження через незадовільне відображення у джерелах. Проте, вони дають можливість говорити, що перемога князя Ольгерда над трьома ординськими «царьками» була усе ж не напівлегендарною, а таки реальною, на яку, вочевидь, орієнтувалися очільники інших руських князівств, вступаючи у битви з татарськими бегами в умовах розгортання політичної кризи в Золотій Орді.

МЕМУАРИ СОЛОМЕЇ РЕГІНИ РУСЕЦЬКОЇ ДЕ ПІЛЬШТИН «ВІДЛУННЯ СВІТУ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVIII ст.

*АНАТОЛІЙ ФІЛІНЮК
Кам'янець-Подільський*

Мемуари «Відлуння світу» однієї з небагатьох жінок-письменниць, білоруської шляхтянки, медицини докторки та окулістки Саломеї Регіни Русецької де Пільштин написані у 1760 р. в Істамбулі й опубліковані українською мовою у Львові в 2018 р. У мемуарах, які належать до білоруської та польської культури, головним є розлогий життєвий опис, а його доповненням, конк ретизацією та увиразненням – численні персонажі через призму відлуння історичного часу на локації України, зокрема Поділля,

Київщини та Волині. С. Русецька народилася в Білорусії, отримала домашню освіту і від славного лікаря, першого її чоловіка Я. Гальпіра навчилася лікувальні справі. Багато подорожувала з метою вирішення родинно-побутових питань і заробітку, неодноразово проїжджала в 30–50-х рр. XVIII ст. українськими землями по дорозі з Білорусії, яка входила до Великого князівства Литовського у складі Речі Посполитої, в Бухарест, Відень, Ізміїл, Істамбул, Русшук, Сілістру, Софію, Яси й інші міста, а звідти – у Варшаву, Львів, Санкт-Петербург й у зв'язку з цим тривалий час проживала в Києві, на Поділлі (Жванці, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Смотричі, Новосілці, Чернокозинцях), на Волині (Дубно, Житомир, Олика, Рівне). Так склалося, що велика частина її особистого життя відбулася на пограниччі Речі Посполитої та Туреччини: на межі між Кам'янцем-Подільським і Хотином, а тому описані реальні події, пов'язані з її персоною.

Книга є цікавим документом у контексті ідей історії повсякдення, в першу чергу приватного життя епохи бароко; це – неповторне дзеркало ментальності XVIII ст. й одночасно динаміки літературного процесу. Це феєричний авантюрний роман із розлогим описом історичних фактів і подій, тісно переплетених з Україною 30–60-х рр. XVIII ст. у рецепції різних верств суспільства, коли після бурхливої доби українсько-польських воєн у Правобережній Україні настав час великого знесення та безладдя, що «було частиною загального безладдя та занепаду політичного життя у Польщі в часи панування двох королів Августів, II і III із саксонської династії. С. Русецька зуміла описати численні мікроподії з позицій свого розуміння та бачення через зображення контекстів, залучення домислів та інтерпретацій, котрі представляють собою історію повсякденності, проявом голосів з минулого, історій про реальних його учасників й сучасників.

Особливістю мемуарів є констатація переосмислених подій і багатогранного світу з людськими почуттями, відчуттями, стосунками та конфліктами, побудовані на переказах відомості про Івана Мазепу і знаменитих українських гетьманів, відомих братів О. та К. Розумовських, про польських королів, молдавських володарів, турецьких султанів, імператорів; особисті враження від зустрічей з численними представниками шляхти (князем Радзивілом,

А.-М. Потоцьким, комендантом кам'янецьким, генералом Д. Бекерським, панами Мандзелевським і Томашевським, єпископом М. Дембовським, ксьондзами Малаховським і Мелькановичем, її найбільшою покровителькою Л. Потоцькою, паннами Красновською, Ламжинською і Сеферовою, старостихою Думанською, міщанином Маркевичем (у якого жила) та іншими), високопоставленими польськими, українськими, російськими і турецькими вельможами, чиновниками і лікарями; про віру в Бога як чинника у лікуванні від різних хвороб, чудодійні лікувальні властивості мощів та ікон різних храмів, перипетії переміщення через кордон між Жванцем і Хотином.

Предметом підвищеної уваги авторки стали компаративні порівняння та аналогії суспільного життя Австрії, Московії, Османської імперії та Речі Посполитої, а також постійної критики культивування інтриг, обману, підступництва і свавілля в середовищі польських магнатів й шляхти.

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ 1748–1795 рр. В ОЦІНЦІ ЗАРУБІЖНИХ ІСТОРИКІВ

ПАВЛО ХОМЕНКО

Київ

Відомо, яку вагому роль в політичному і суспільному житті Російської імперії відіграло польське питання, в основі якого лежав свого роду сплав усталених у суспільстві стереотипів щодо Польщі і поляків. Часом, в пору політичних криз, воно набувало особливої гостроти залишаючись об'єктом уваги та наукових досліджень сучасних істориків. Їх намагання дати об'єктивну історичну оцінку «фатальному питанню» стає предметом гострих дискусій, які водночас є свідченням наукової актуальності, що часто трансформується у політичне бачення минулого України, Росії та Польщі.

Метою дослідити зміст і еволюцію «польського питання» в російській історичній полоністиці до якої звертаються в дослідженнях М. Карєєв, О. Гільфердінг, М. Коялович та ін. Специфіка

теми має на увазі, що історичні праці одночасно можуть використовуватися і як джерела, і як історіографія [1. с. 176].

Польське питання – це перш за все проблема державного статусу і меж польських земель в міжнародних відношеннях в Європі. Він виник під впливом серйозних політичних змін, пов'язаних з розділами Речі Посполитої між Росією, Австрією і Прусією.

Предметом дослідження є комплекс питань, пов'язаних з участю Росії в розділах Речі Посполитої в 1772, 1793 і 1795 роках. Основне завдання – викласти передісторію та історію розділів, роль у них російської дипломатії, приділивши особливу увагу тим моментам, які продовжують залишатися об'єктом наукової дискусії. Подібний підхід обумовлений тим, що при нинішньому, досить високому рівні вивченості проблематики поділів Речі Посполитої по цілому ряду її аспектів вітчизняними і зарубіжними істориками висловлюються різні, нерідко полярно протилежні точки зору, які викликають ті чи інші документи, введені в науковий обіг переважно в XIX столітті.

Період XIX століття призвів не тільки до широкого розкиду думок в історичній літературі про причини і наслідки розділів, ролі в них Росії, Прусії та Австрії, а й певну кон'юнктурність ряду висновків і оцінок, які формувалися під більшим чи меншим, але безсумнівним впливом офіційного великодержавного курсу.

Якщо врахувати, що і в XX столітті інтерес до польського питання, підживлює суперечки відносно причин і наслідків поділів Речі Посполитої в другій половині XVIII століття, то цей інтерес не знижувався ні з боку істориків, ні з боку публіцистів. Неважко уявити собі, наскільки значна кількість монографій і архівних публікацій з'являється присвячених тематиці розділів.

Для польської історіографії 80–90-х років XIX ст., проблема російсько-польських відносин і особливо поділів Речі Посполитої у взаєминах європейських держав, природно, набуває центральне значення, яке в свою чергу зумовило і підхід польських авторів до питання про європейську рівновагу сил. Розвиток польської історичної науки проходив в умовах суперництва двох наукових центрів: краківської і варшавської історичних шкіл до проблеми падіння Речі Посполитої [2. с. 147]. Якщо історики краківської школи

(М. Бобжинський, Ю. Шуйський) були прибічниками «песимістичної версії» з даного питання, падіння Речі Посполитої бачили в самому внутрішньому ладі держави: головним чином в анархії і свавілля магнатів, то представники варшавської історичної школи всю провину за зникнення з політичної карти Європи Речі Посполитої покладали на держави учасників розподілу [3. с. 39].

В інтерпретації російської історіографії причини поділів Польщі зводяться до двох головних: польському національному характері і шляхетському суспільно-державному устрої. Деякі історики не тільки консервативного напрямку (М.О. Кояловіч, П.Д. Брянцев, Д.І. Іловайський та ін.), але і С.М. Соловйов, А.С. Трачевський, історики ліберальної орієнтації головну причину сумного кінця Речі Посполитої бачили в першій з них, вважаючи «порочним», на їхню думку, шляхетський державний устрій був тільки її наслідком [4. с. 123]. Інша ж частина російських істориків-лібералів (М.І. Кареев, М.І. Костомаров) визначальною причиною вважали недоліки суспільного устрою Речі Посполитої [5. С. 20].

Розділи Польщі були проявом характерної для XVIII ст. форми вирішення міжнародних протиріч, яка відповідала як політичній практиці, так і суспільній свідомості. Звідси природно випливає питання про відповідальність за політику розділів.

Виходячи з цього, в історіографії робиться висновок про загальну відповідальність держав, що здійснили розділи Речі Посполитої, серед яких вирішальна роль належала Росії.

Список літератури:

1. Веселовский Ф.А. Примирение русских с поляками. Воспоминание прошлого. Историческая брошюра, основанная на документах XVIII века и составленная по поводу столетней годовщины первого раздела Польши в 1872 г. Ф.А. Веселовским. СПб.: Новости, 1881.
2. Дьяков В.А. Польская тематика в русской историографии конца XIX начала XX века (Н.И. Кареев, А.А. Корнилов, А.Л. Погодин, В.А. Францев) // История и историки. Историографический ежегодник. 1978. М.: Издательство «Наука», 1981. С. 147–161.
3. История внешней политики России [Отв. ред. А.Н. Сахаров]. Т. XVIII. Гл. Разделы Речи Посполитой. – М., 1998. – С. 168–196.
4. Ключевский .О. Курс русской истории / В.О. Ключевский. – СПб.: 1904. – 1146 с.

5. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой / Н.И. Костомаров. – СПб., 1905. – 213 с. (Собр. соч. Кн. 7. Т. 17–18). – М.: 2007. – 596 с.

УКРАЇНА І ГОЛУБСЬКА ВІЙНА 1422 р.

БОРИС ЧЕРКАС

Київ

Період правління у Великому князівстві Литовському Вітовта є добою блиску і міцності держави. Саме в цей час відбуваються колосальні зміни в політичній картині Європи. Проте поширеною є ситуація, коли в історіографії фіксуються лише загальні риси відносин держав. В той же час, на мою думку, на сьогодні вкрай необхідно поглиблювати саме знання окремих, можливо навіть локальних, сюжетів, аби зробити історичну картину максимально повною. Відповідно це дасть можливість зрозуміти всі ті механізми влади, політичних відносин, соціально-економічного розвитку, культури тощо, які відбувались всі XIV–XV ст., період який донедавна характеризувався, та й досі характеризується як «темні віки».

В даному випадку я хочу звернути увагу на одну з сторінок історії 1422 р., а саме місця і ролі України в польсько-литовсько-німецькій війні, яка закінчилася Мельницьким миром, і такою важливою для історії литовського народу подією, як остаточне приєднання Жемойтії до загально-литовського політичного й відповідно і етнічного світу. Сама війна досить детально висвітлена в польській та литовській історіографії. Проте залишається питання тих частин «польського» чи «литовського» світів, які мали власну політичну суб'єктивність. В даному випадку мова йде про українські князівства.

Питання в наступному: якщо Ягайло і Вітовт контролювали українські князівства, і відомо, що в інші військові конфлікти з німцями, використовували на півночі український ресурс. Особливо знаменним є приклад Великої війни з легендарною та епічною Грюнвальдською битвою, – то яка ситуація була під час цієї доволі короткої, проте значимої компанії?! Вважаю, що слід виділити кілька ступенів місця України в війні 1422 р.

Територіальний. Українські князівства виступали абсолютним буфером і кордоном по відношенню до світу кочовиків. Як результат Ягайло і Вітовт мали можливість спокійно мобілізувати військові контингенти в польських та литовсько-білоруських землях не відволікаючись на південні кордони. Так Длугош подає опис шиккування війська на півночі, а вже потім згадує напад татар. Військових сил українських князівств було цілком досить, аби відбити ті напади, які могли статися. Це продемонструвало успішне відбиття татарського нападу на Галичину 1422 р.

У Голубській війні відзначився молдавський підрозділ. Проте слідє пам'ятати, що саме через українську територію Велике князівство Литовське було дотичне Молдавії.

Військо. Звісно першим спадає на думку і це підтверджує фактаж, ролі українських військ саме для прикриття південних кордонів володінь Вітовта і Ягайла. Військові події в регіоні вже були означені вище в згадуванні татарського нападу. Проте постає питання, а чи в цих реаліях реальним було участь українських підрозділів у війні на півночі?! На це наштовхує загальна логіка дій Вітовта, коли він намагався затягувати на свої військові чи політичні акції вояків з усіх своїх володінь. Це робилося з цілої низки причин: це й питання влади та вірності, творення мобільного війська саме з числа професіоналів, демонстрація сили і єдності сусідам і т.п. В принципі цей процес розпочав, ще Ягайло, слід згадати його дії по змушенню родичів до присяги після Кревської Унії, участі киян і сіверян в облозі Гродно 1390 р., та подільських і галицьких хоругв в Грюнвальдській битві.

І дуже важливо, що наявний фактаж, а також результати дослідження колег дають можливість відповісти на поставлене питання схвально. Дійсно факти затягування українських підрозділів на північ та участь у війні існують. І що важливо можемо говорити про представників майже з усіх володінь Ягайла та Вітовта: Галичини, Волині, Київщини та Сіверщини.

На закінчення слід відмітити, що лише відкриття певних сюжетів по фактично одному року і в рамках однієї певної події, вже змушує по іншому подивитись на ті процеси, які відбувалися в Центрально-Східній Європі і Україні зокрема.

“УКРАЇНЬСКА ПРОБЛЕМА” У ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ ВЛАДНОЇ ВЕРХІВКИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (1648 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1649 р.)

*ОЛЕКСАНДР ЮГА
Кам'янець-Подільський*

Розгортання у 1648 р. Української революції стало серйозним випробуванням для Речі Посполитої в контексті її внутрішньої міцності та політичної єдності в середовищі владної еліти і власне єдності самого державного організму, особливо зважаючи на його федеративний устрій. Адже сам факт утворення у 1569 р. Речі Посполитої був результатом не віковичного прагнення поляків і литовців до об'єднання в одній державі, а наслідком несприятливих для Великого князівства Литовського (ВКЛ) зовнішніх чинників, зокрема московського, що і підштовхнуло до об'єднання з Коронаю в одне державне тіло (а отже і зростання мілітарного потенціалу) як засобу виходу зі скрутною ситуації.

Обраний для дослідження період – 1648 – перша половина 1649 рр. – зумовлений тим, що становить окремих хронологічний проміжок, упродовж якого відбувалася еволюція козацької проблеми в українську з остаточною кристалізацією ідеї утворення самостійної Української держави. Відтак, дозволяє простежити сприйняття польсько-литовською владною верхівкою ключових суспільно-політичних змін на підвладних з часів Люблінської унії 1569 р. Речі Посполитій українських теренах.

Щодо позиції власне коронної політичної верхівки, з'ясовано, що до кінця 1648 р. в її середовищі остаточно викристалізувалося два підходи до врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким – радикальний (відстоювання необхідності силової розправи з повстанцями) та поміркований (врегулювання конфлікту шляхом переговорів і мінімальних поступок). Водночас, відданість коронних урядовців ідеології сарматизму породжувало їх неспроможність вийти за межі сфери егоїстичних станових інтересів, які ототожнювалися з державними, а відтак повністю ігнорувалися істотні політичні зміни, що сталися внаслідок поступової трансформації суто станової “козацької проблеми” в “українську”. Залишаючись у

полоні традиційної ідеології та поглядів на козацтво, владні кола (незалежно від радикальності чи поміркованості політичних поглядів) не допускали виокремлення й функціонування навіть в складі Речі Посполитої окремого автономного державного утворення, не говорячи вже про окрему Українську державу.

Проте, залишається не з'ясованим сприйняття українських подій 1648 – першої половини 1649 рр. власне політичною верхівкою ВКЛ. Зазначимо, що відомості про розгортання козацького повстання на Запорозжжі та поразки польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем представники політичної еліти ВКЛ, зокрема польний гетьман Я. Радзивілл і підканцлер Л.К. Сапіга отримали на початку червня²⁹, а литовський канцлер А.С. Радзивілл дізнався про козацьке повстання ще в середині травня під час перебування у Варшаві і розмов з канцлером Є. Оссолінським³⁰. Причому, ця інформація не викликала занепокоєння, хоча тон повідомлень був досить тривожним в контексті окреслення становища Речі Посполитої. Зокрема, в листі войницького каштеляна М.С. Тарнавського до Л.К. Сапіги від 5 червня чітко зазначалося: “розбито наших обох гетьманів..., ми вже не маємо кварцяного війська, тільки декілька купок панських і то ще по різних місцях..., нема чого більше писати, тільки погано, дуже погано”³¹. Не викликав чомусь тривоги і факт укладення військового союзу Б. Хмельницького з Кримським ханством, про що литовська знать також мала інформацію.

Складається враження, що литовська знать відмежовувала себе від конфлікту Корони з козацтвом. Якщо так, то чому? Також виникає запитання, представники литовської еліти вважали доцільним застосування збройного методу вгамування повсталого козацтва чи, навпаки, не сприймали надмірно жорсткої політики Корони щодо козацтва, яка і спричинила повстання? Чи можливо

²⁹ Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2000. С. 182; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мищик. Київ, 2012. С. 49–50, 52–55.

³⁰ Romański R. Wojny kozackie. Warszawa: Bellona, 2012. С. 24–25.

³¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мищик. Київ, 2012. С. 49.

існували ще якісь причини на перший погляд байдужого ставлення литовців до козацького повстання?

Зовсім інакше була сприйнята інформація про смерть 20 травня короля Владислава IV. Зокрема, після її отримання Я. Радзивілл відразу ж активізував свої зусилля в напрямку формування війська³². І знову виникає питання, для чого це потрібно було: забезпечення ВКЛ від козацьких заворушень, які в період безкоролів'я могли набрати розмаху і сягнути теренів князівства, для посилення позицій князівства в структурі Речі Посполитої і особистого політичного впливу польного гетьмана чи для забезпечення від можливої зовнішньої агресії? Актуальність порушених питань посилює той факт, що коли коронним урядом у червні (під час варшавської наради сенаторів з канцлером) було прийнято рішення про мобілізацію війська і обрання його керманічів (литовське військо за розпорядженням уряду також мало вирушити в Україну), то Я. Радзивілл заборонив литовським жовнірам переходити під командування призначених коронних регіментарів, що послаблювало військовий потенціал Речі Посполитої.

Влітку “козацька проблема”, зважаючи на приєднання до повсталого козацтва селянства й міщанства, набула загальнонаціонального масштабу, перерісши таким чином в “українську”. Якісно новою складовою вже “української проблеми” стало формування на звільнених з-під влади польської адміністрації територіях органів влади Війська Запорозького. Погоджуємося з висловленою в сучасній польській історіографії думкою, що якби політична еліта Речі Посполитої через А. Киселя в липні 1648 р. запропонувала Б. Хмельницькому “піднесення України-Русі до рівня Литви і Корони в якості третього члена Речі Посполитої”, то така програма могла бути сприйнята українською стороною³³. Як відомо, піти на такі поступки річпосполитська еліта не спромоглася, але все ж відкритим залишається питання позиції власне литовської знаті.

Восени 1648 р. становища Речі Посполитої значно погіршилося у зв'язку з поразкою у Пилявецькій битві. Західноукраїнський

³² Radziwill A.S. Pamiętnik... T. 3. S. 96–97; Wisner H. Janusz Radziwill 1612–1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Warszawa, 2000. S. 91–96.

³³ Romański R. Wojny kozackie. Warszawa: Bellona, 2012. S. 193–194.

похід української армії до Львова і Замостя супроводжувався поширенням інформації про наміри Б. Хмельницького сформувати на звільненій з-під влади польської адміністрації українській території самостійну державу, що остаточно підтвердилося під час переговорів у лютому 1649 р. в Переяславі. До 20 березня інформація про результати переговорів у Переяславі надійшла до Варшави. А. Кисіль та комісари повідомляли, що Б. Хмельницького не задовольняло нічого, окрім можливості розбудови окремої держави – “йому вже не про козацтво йдеться, тільки про володаря й князя руських провінцій”³⁴.

Слід зазначити, що і під час коронаційного сейму в другій половині січня – на початку лютого 1649 р., і під час люневих переговорів в Переяславі у більшості випадків масштабніше прослідковується позиція власне коронної політичної еліти, а сприйняття подій правлячою верхівкою ВКЛ потребує подальшого вивчення, що вкотре підтверджує актуальність порушеної проблеми.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЛИТОВЕЖА

СЕРГІЙ ПАНИШКО

Луцьк

Впродовж 2019–2020 рр. проводились дослідження укріпленого комплексу городища у с. Литовеж Волинської області, що є залишками середньовічного Литовежа, а, можливо, і давньоруського Всеволожа. Культурні нашарування на місці пам’ятки датуються епохою міді, ранньозалізним часом та середньовічним періодом. Розріз міських та замкових укріплень дозволив уточнити ряд моментів просторової структури цього, відомого за писемними джерелами, середньовічного міста.

Розріз північної частини міських укріплень у районі розміщення церкви Св. Параскеви П’ятниці свідчить, що ця ділянка була

³⁴ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2012. С. 204.

практично не заселена у давньоруський період і слабо використовувалась впродовж XIV–XV століть. Встановлено, що зовнішні укріплення середньовічного Литовежа являли собою вал, насипаний у XVI–XVII століттях. Знахідка навісного замка та бритви може вказувати на особливу громадську роль (вірогідно, торгового осередку) території поблизу траншеї, що добре узгоджується з розміщенням тут церкви Св. Параскеви П'ятниці. З церковним цвинтарем можуть бути пов'язані людські поховання, ознаки яких зафіксовані у східній стінці траншеї.

На Підзамчі досліджений моноліт цегляної кладки, виконаний з повторно використаної цегли XIV–XV ст., який може бути фрагментом фундаменту монументальної споруди, очевидно, церкви. Зафіксований Л. Пучковським топонім «Ведінщина», можливо, відноситься саме до цього об'єкту.

Отримана у результаті археологічних досліджень інформація не суперечить припущенню про період будівельної активності на укріпленому комплексі городища у XVI столітті та про зв'язок цього будівництва з особою Олександра Федоровича Чорторийського, володимирського старости, згодом, першого волинського воєводи.

Несподіванкою стало відкриття раніше невідомої протяжної позитивної форми рельєфу із заглибленням з боку схилу мису, що розміщувались на рівні заплави. У разі підтвердження оборонного призначення цього об'єкту та відповідного його датування отримасмо кардинально нову картину укріплень давнього міста.

Вивчення замкової частини укріпленого комплексу також дозволили встановити ряд нових обставин археології та історії Литовежа. На дослідженій траншеєю північно-західній ділянці Замку не зафіксовано значних штучних укріплень. Вірогідно, він був схожий на замки (швидше, укріплені двори) Чорторийських у родовому маєтку та Жукові з невеликими дерев'яно-земляними укріпленнями. При цьому, у південно-східній частині Замку геомагнітна розвідка показала наявність потужної аномалії, можливо, слідів якогось монументального об'єкту.

Отримані матеріали є новим джерелом для вивчення історії як самого міста, так і його власників, зокрема, князівського роду Чорторийських.

VII міжнародна наукова конференція
**“Україна і Велике князівство Литовське
в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні,
міжнаціональні та соціокультурні відносини
в загальноєвропейському вимірі»**

**Кам’янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
20–23 жовтня 2021р.**

**ПРОГРАМА
та
ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ**

Комп’ютерна верстка Зубець Л.

Підписано до друку 19.10.2021 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 5,81. Обл. вид. арк. 4,69.
Наклад 100 прим. Зам. 26. 2021 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.